دامىكۇ رىۋايىتى

1

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خوتەن بۇددىستلىرىغا قارشى جەڭگە ئاتلانغان بىر بۆلۈك قوشۇنى ئاقسۇنىڭ ئايكۆل دېگەن يېرىدىن يولغا چىقىپتۇ. ئۇلار خوتەن دەرياسىنى بويلاپ سوزۇلغان «خوتەن قىيى» دەپ ئاتىلىدىغان كارۋان يولى ئارقىلىق يۇرۇپ، «مازار تاغ» دىن ئۆتكەندىن كېيىن شەرقىي جەنۇبقا بۇرۇلۇپ يۇرۇشنى داۋام قىپتۇ. ھازىرقى دامىكۇ ئەتراپىغا كەلگەندە، شۇ يەردىكى بۇددىست قوشۇنلارنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچراپتۇ. ئوتتۇرىدا كۆپ قېتىم كەسكىن ئۇرۇشلار بولۇپتۇ. ئاخىرى قاراخانىيلارنىڭ ئىسلام قوشۇنى زەپەر قۇچۇپتۇ. قاراخانىيلار قوشۇنى بۇ يۇرتنى تىنجىتىپ نورمال تەرتىپ ئورنىتىپتۇ. ئاۋام خەلق ئىسلام ئېتىقادىنى قوبۇل قىلىپ، مۆمىن مۇسۇلمان بولۇپتۇ. بۇ يەردە ئەزەلدىن داۋاملىشىپ كەلگەن يىپەك، كىمخاپ توقۇمىچىلىقى تېخىمۇ روناق تېپىپتۇ.

يۇرتنى ئەمىن قىلىپ، ئاۋامنى يەرلىك بەگلەرگە تاپشۇرغان قاراخانىيلار قوشۇنى چىراغا قاراپ يۇرۇشكە تەييارلىنىپتۇ. شۇ چاغدا ئاۋام پۇقرالار قاراخانىيلار قوشۇنىنىڭ ئۆزلىرىنى ھىمايەتكە باشلىغانلىقىغا تەشەككۇر بىلدۈرۈش ئۈچۈن نۇرغۇن سوۋغاتلارنى تەييارلاپ يېتىپ كەپتۇ. سوۋغاتلار ئىچىدە ئەڭ قىممەتلىك بولغان ئۇستى كىمخاپ بىلەن يېپىلغان بىر پەتنۇسنى قوشۇننىڭ توپپېشىغا ھەدىيە قىپتۇ. توپپېشى كىمخاپنى ئاچقانىكەن، ئىككى دانە مۇكا كۆزىگە چېلىقىپتۇ. بۇ، ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى كىمخاپ توقۇشقا ئىشلىتىلگەنلىكتىن يالتىراپ پارقىراپ تۇرىدىغان ئالتۇن مۇكىلار ئىكەن. بۇ سوۋغاتتىن ئىنتايىن رازى ۋە خۇرسەن بولۇشقان سەركەردە - سەرۋازلار بىردەك «دۇمۇكى! دۇمۇكى!» دەپ ۋارقىرىشىپ كېتىپتۇ. توپپېشى سوۋغاتلارنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىپتۇ. ئاندىن ئۇلارغا رەھمەت ئېيتىپ «يۇرتۇڭلارنىڭ نامى دۇمۇكى (بىر جۈپ مۇكا) بولسۇن» دەپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ يۇرت «دۇمۇكى» دەپ ئاتىلىپتۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بارا - بارا

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

تەلەپپۇز ئۆزگىرىشى بولۇپ «دۇمۇكۇ»، «دامىكۇ» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپتۇ.

ئاساسىي مەنبە «قىرىق بىر ئاتا تەزكىرىسى» (قولىيازما) گە ئاساسەن رەتلىگۈچى: مۇھەممەتئىمىن سابىر

2

قەدىمكى زامانىدا تەكلىماكاننىڭ ئىچكىرىسىدە گۈزەل باغۇ بوستانلىق بىر يۇرت بولغانىكەن. ھەر يىلى خامان مەزگىلىدە بۇ يۇرتتا يامغۇر يېغىپ ئاندىن كىشىلەرنىڭ ھويلا - ئارامگاھلىرىغا بىر يىل يەتكۈدەك بۇغداي ئۇنى ياغىدىكەن، كىشىلەر ئۇننى تاغار - خۇرجۇنلىرىغا قاچىلاپ ئۆيلىرىگە ئەكىرىپ، قىش - ياز يەھۇزۇر تاماق ئىتتىپ يەيدىكەن، ھېچكىمدۇ ئاچلىقتىن، پۇل - مالدىن قىسىلمايدىكەن. بىر يىلى يازدا ياقا يۇرتتىن چەرچىن مال ساتىدىغان بىر سودىگەر ئايال كەپتۇ، ئۇ بازار كۈنى مالىلىرىنى سېتىپ بولالماي تۆت ياشلىق بالىسى بىلەن بىر دېھقانىنىڭ ئۆيىدە قونۇپ قاپتۇ. بۇ دەل كېچىسى بۇغداي ئۇنى ياغىدىغان كۈنلەر ئىكەن. تەڭ كېچىدە سودىگەر ئايالىنىڭ بالىسىنىڭ قورسىقى ئاغرىپ كېتىپتۇ ۋە ئانىسىنى ئويغىتىپتۇ. سودىگەر ئايال چالا ئويقۇچىلىقتا بالىسىنى ھويلىغا ئەپچىقىپ بۇغداي ئۇنىنىڭ ئۈستىگە توسۇپتۇ، بالىسى تەرەت قىلىپ بولغاندىن كېيىن توپا ئالدىم دەپ بىر سىقىم بۇغداي ئۇنىنى ئېلىپتۇ - دە، بالىسىنىڭ قوڭنى ئېرىغداپتۇ. بۇنىڭغا ئاللانىڭ قاتتىق غەزىپى كېلىپ، شۇ مىنۇتتىن باشلاپ ئاسماندىن بۇغداي ئۇنى ياغدۇرماپتۇ. ئەتىسى كىشىلەر بۇغداي ئۇنى ياغمىغانلىقىنى كۆرۈپ ئاللاغا يېلىنىپ، ھەمدۇ سانا ئوقۇپ دۇئا - تىلاۋەت ئۆتكۈزۈپتۇ. ئەمما، ئاسماندىن ئىككىنچىلەپ بۇغداي ئۇنى ياغماپتۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ھۆل - يېغىن مىقدارى ئازىيىپتۇ، يۇرتنى قۇرغاقچىلىق قاپلاپتۇ، دەھشەتلىك بوران بېسىپ دەل - دەرەخ، ئۆي - ئىمارەتلەرنى ئۇرۇپتۇ. قۇم كىشىلەرنىڭ يەيدىغان ئاشلىقى، ئولتۇرىدىغان ئۆيلىرى، ئىچىدىغان بۇلاق سۇلىرىنى، ساپ ھاۋالىق باغلىرىنى، يايلاقتىكى مال - چارۋىلىرىنى، پۇل - دۇنيالىرىنى ... رەھىمسىزلىك

بىلەن كۆمۈشكە باشلاپتۇ. كىشىلەر قېچىپ يۇرۇپ ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق ... تىن قىرىلىپتۇ. بۇ يۇرتتىكى چوقىلار جەمەتىدىن بولغان ئون نەچچە كىشى يېتەرلىك ئوزۇق - تۈلۈكىنى غەملەپ، ئېگىز دۆڭنىڭ ئۈستىگە بىر تال موما ياغاچنى بېكىتىپ، مومىنى ئايلىنىپ چۆرگىلەپتۇ. بوران چىقىپ، قۇم يېغىۋېرىپتۇ. قۇم مومىنى كۆمۈۋەتسە، يۇقىرىغا تارتىپ چىقىرىپ قويۇپ چۆرگىلەۋېرىپتۇ. ئاخىرى قىرىق بىرىنچى كۈنى چىقىۋاتقان دەھشەتلىك بوران توختاپتۇ، قۇياش ئىللىق كۈلۈپتۇ. پەقەت چوقىلار جەمەتىدىن يەتتە كىشىلا ساق قاپتۇ. ئۇلار جەنۇبقا يۆتكىلىپ بۇلاق سۇيىنىڭ مەنبەسىنى خۇددى دامىكۇ ئۇرۇقىنى تىزغاندەك تەرەپ - تەرەپتىن ئىزدەپ - تۇتاشتۇرۇپ، مۇغىغا ① ئوخشاش يەرنى تېشىپ سۇ چىقىرىپ يۇرتنى گۈللەندۇرۇپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان يۇرتنىڭ نامى «دامىكۇ»، خەلقىنىڭ لەقمىي «مۇغا» دەپ ئاتالغانمىش ... دامىكۇلۇقلار ئاشۇ چوقىلار جەمەتىنىڭ ئەۋلادىمىش.

خاتىرىلىگۈچى: تۇرسۇنتوختى سۇلايمان

ئىسلامىئاۋات ۋە تەۋەككۈل رىۋايىتى

1

ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى كۆپ قىسىم ۋاقىتنى ئىستىقامەت بىلەن ئۆتكۈزىدىغان بىر قانچە تەقۋادار زاھىد ياشىغانىكەن. ئۇلار ئىنسانلار ئارىسىدىكى ئۇرۇش - جېدەل، ئاچ كۆزلۈك، ۋاپاسىزلىق چېقىمچىلىق، غەيۋەتخورلۇق، تەڭسىزلىك مۇشتۇمزورلۇق قاتارلىق يامان ئىللەتلەردىن بەكمۇ نەپرەتلىنىدىكەن، بۇنداق ئىشلارغا بىلمەي ئارىلىشىپ قېلىپ گۇناھلىق بولۇپ قېلىشتىن قورقۇپ، يامانلىق، تەڭسىزلىك بولمىغان جايىنى تېپىپ، خاتىرجەم تائەت - ئىبادەت بىلەن ياشاش نىيىتىگە كېلىشىپ يۇرتتىن چىقىپ كېتىپتۇ. ئۇلار جاڭگال ئارىلاپ مېڭىۋېرىپتۇ. ئۇلار ماڭا - ماڭا گىياھسىز قۇملۇققا چىقىپ قاپتۇ. زاھىدلار بارا - بارا بۇ سەپەردىن

① مۇغا — ئۆسلىگۈچى ھايۋان.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئۇمىدسىزلىنىپ قايتىپ كەتمەكچى بوپتۇ. بىراق ئۇلاردىن بىرەيلەن قايتىپ كەتكۈسى كەلمەي، ھەمراھلىرى بىلەن خوشلىشىپ، قۇم ئارىلاپ كېتىۋېرىپتۇ. بىر ھازا ماڭغاندىن كېيىن بىر دەريانا دۇچ كەپتۇ. بىر ئاز ئارام ئېلىپ قانغۇچە سۇ ئىچكەن زاھىد خېلى ماغدۇرىغا كەلگەن بولسىمۇ، ئاچلىق دەردىدىن ئۇچەيلىرى تارتىشىپ كېتىپتۇ. ئەتراپىنى ئايلىنىپ نەئىنىس - جىن، نە بىرەر تال ياۋا مېۋە ئۇچرىتالمىغان زاھىد دەريانىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتۈپ ئىزدەپ باقماقچى بولۇپ، دەريانىڭ تېيىزراق بىر يېرىنى تېپىپ كېچىپ ئۆتۈپتۇ.

دەريانىڭ ئۇ قېتىمۇ ئوخشاشلا توغراقلىق جاڭگال ئىكەن. زاھىد بۇ يەردىمۇ قورساقنى ئەستەرلىگۈدەك ھېچنەرسە تاپالماي، مېڭىۋېرىپ يەنە كەڭ كەتكەن قۇملۇققا چىقىپ قاپتۇ، كەچ كىرگەندە قۇملۇق تۈگەپ جاڭگاللىق ئىچىدىن بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا بادرا ۋە شاخلار بىلەن قوشام قىلىنىپ، ئۇستى شاخ - شۇمبىلار بىلەن يېپىلغان بىر ساتما ئۇچراپتۇ. زاھىد ئىچكىرى كىرسە بىر بوۋاي گۈلخاندا كاۋاپ قىلىپ ئولتۇرغۇدەك.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۈم بوۋا، — دەپتۇ زاھىد سالام قىلىپ.

— ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام، كەلسىلە مېھمان، — دەپتۇ بوۋاي جاۋابەن، ئاندىن قايتۇرۇپ سوراپتۇ، — ئۆزلىرى كىم؟ نېمە ۋەجىدىن بۇ جاڭگالغا كېلىپ قالدىلا؟

زاھىد كىڭىزگە چىقىپ ئولتۇرۇپ ئۆز كەچمىشلىرىنى سۆزلەپ بېرىپتۇ. ئۇنىڭ سۆزى تۈگىگىچە بوۋاي ياۋا توشقان گۆشىدىن قاقلىما كاۋاپ پىشۇرۇپ زاھىدنىڭ ئالدىغا كەلتۈرۈپتۇ. تويغۇچە كاۋاپ يەپ، قانغۇچە چاي ئىچكەن زاھىدنى ئۇگدەك بىسىپ بىردەمدىلا ئۇخلاپ قاپتۇ.

ئەتىسى زاھىد بىلەن بوۋاي كۆپ پاراڭ قىلىشىپتۇ. بىر چاغدا زاھىد بوۋايدىن سوراپتۇ:

— بوۋا بۇ يەردە يالغۇز ياشايدىكەنسىز، شۇڭا بۇ يەردە تەڭسىزلىك يوقتۇ؟

— يوقسۇ، مېنىڭ مۇشۇ يەردە يۈرگىنىمنىڭ ئۆزى تەڭسىزلىك تەقسىر، — دەپتۇ بوۋاي، — مەن بۇ يەردە باينىڭ ئۆچكىلىرىنى

باقمەن، ئۆلسە، يوقالسا مېنىڭ گەدىنىمگە ئارتىلىدۇ، شۇنىڭدىن قورقۇپ ئۆيگىمۇ قايتالمايمەن، باينىڭ بەرگەن ئىش ھەققى بالىلىرىمنى بېقىشقا يەتمەيدۇ، باي بولسا ئىشلىمەيدۇ - يۇ، بىزدىن ياخشى ياشايدۇ. بۇ تەڭسىزلىك ئەمەسمۇ؟

زاھىد بوۋاينىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ جىم بولۇپ قاپتۇ. بىردەمدىن كېيىن يولغا چىقماقچى بوپتۇ. بوۋاي ئۇنىڭغا جاڭگالدا يالغۇز يۈرمەسلىكنى، يۈرتقا قايتىپ كېتىشنى ئەسكەرتىپتۇ. زاھىد تەڭسىزلىك بار يەردە تۇرمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۆز گېپىدە چىڭ تۇرۇپتۇ. بوۋاي ئۆزىدە بار بىر قانچە كۆمەچنى ئۇنىڭغا يوللۇق تۇتۇپتۇ. زاھىد بوۋاينىڭ ھىممىتىگە رەھمەت ئېيتىپ، «بۇ يەر ئاۋات بولغاي» دەپ دۇئا قىپتۇ. ئاندىن يۈرۈپ كېتىپتۇ، بوۋاي ئۇنىڭدىن ئايرىلىشقا كۆزى قىيماي ئالدى تەرەپتىكى دەريا بويىغچە ئۇزىتىپ كەپتۇ.

— بۇ قايسى دەريا؟ — دەپ سوراپتۇ زاھىد.

— يورۇقئاش دەرياسىنىڭ ئاخىرى، — دەپتۇ بوۋاي جاۋابەن.

— دەريانىڭ ئۇ قېتى قەيەر؟

— ئۇ يەر «خان ياپلىقى» دېيىلىدۇ. يىللىقچىلار خانىنىڭ كالا - قويلىرىنى باقىدىغان يەر.

زاھىد ئۇنچىقماي دەريادىن ئۆتمەكچى بوپتۇ. بوۋاي قارىسا دەريادا كەلكۈن ئۇلۇغ ئىكەن.

— كەلكۈن ئۇلۇغ ئىكەن، كېچىپ ئۆتكىلى بولمىغۇدەك تەقسىر، — دەپتۇ بوۋاي، — كەلكۈننىڭ تارتىلىشىنى كۈتكەن بولسىلا.

— كۈتەلمەيمەن تەقسىر، دەريانىڭ تارراق يېرى بارمۇ؟

— بار، بۇ يەردىن خېلى ئىياغدا «ئەگرى يار» دەيدىغان بىر جاي بار. ئۇ يەردە دەريا قىنى خېلى تار.

زاھىد ئۆزىنى شۇ يەرگە باشلاپ بېرىشنى ئۆتۈنۈپتۇ، بوۋاي ماقۇل بولۇپ، باشلاپ بېرىپتۇ، دېگەندەك بۇ يەردە دەريا قىنى خېلى تار ئىكەن، شۇنداقتىمۇ نەچچە ئون غۇلاچ كېلىدىكەن. زاھىد دەريا بويىغا كېلىپ ئىچىدە بىر نېمىلەرنى پىچىرلاپتۇ، ئاندىن:

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

— خەير - خوش، ئامان بولسىلا، — دەپتۇ بوۋايغا ۋە بىردىنلا ئالدىغا قاراپ «ياپەرۋەردىگار، ياتەۋەككەل!» دېگىنىچە دەريا‌غا قاراپ سەكرەپتۇ. ئاپلا، ئۇ كەلكۇندە ئۆلىدىغان بولدى، — دەپ ئويلاپتۇ بوۋاي. لېكىن، شۇئان يەنە كۆزلىرىگە ئىشەنمەي قاپتۇ، قارىسا هېلىقى زاهىد ئۇ قىرغاقتا ساق - سالامەت چىقىپ بىمالال كېتىپ بارغۇدەك.

بوۋاي بۇ ئەهۋالدىن هەيران - هەس قاپتۇ. «ياتەۋەككەل» دېگەن گەپنى توختىماي تەكرارلاپتۇ. كېيىن ئۆز بېشىدىن ئۆتكەن بۇ ئىشلارنى كۆرگەنلا كىشىگە سۆزلەپ بېرىپتۇ. ئاي - يىللار ئۆتۈپتۇ، بوۋاي باقىيغا سەپەر قىپتۇ. لېكىن بۇ ئىش كىشىلەر ئارىسىدا رىۋايەت بولۇپ تارقىلىپتۇ، يەنە تالاي ئەسىرلەر ئۆتۈپتۇ. نىياز هېكىمبەگ زامانىغا كەلگەندە «خان يايلىقى» دېگەن هېلىقى يەردە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، ئاهالىلەر ئولتۇراقلىشىپتۇ، كىشىلەر بۇ يېڭى يۇرتنى نېمە دەپ ئاتاش ئۈستىدە ئويلىغان ۋاقىتتا هېلىقى زاهىدنىڭ «ياتەۋەككەل» دېگەنلىكىنى يادىغا ئېلىپ، بۇ يەرنى «تەۋەككەل» دەپ ئاتاپتۇ. كېيىنچە بۇ سۆز تەلەپپۇز ئۆزگىرىشى نەتىجىدە «تەۋەككۈل» دېيىلىدىغان بوپتۇ. ئارىدىن يەنە 40 — 50 يىل ئۆتۈپتۇ. 20 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىنىڭ بېشىدا هېلىقى زاهىد بىلەن بوۋاي ئۇچراشقان يەردە، ئاهالىلەر ئولتۇراقلىشىپ بوز يەر ئېچىلىپ يېڭى يۇرت بىنا قىلىنىپتۇ. بۇ يۇرتقا نام قويۇش ۋاقتىدا كىشىلەر يەنىلا هېلىقى رىۋايەتنى ۋە زاهىدنىڭ «بۇ يەر ئاۋات بولغاي» دېگەنلىكىنى ئېسىگە ئېلىپ، شۇنداقلا زامان ئالاهىدىلىكىنى هېسابقا ئېلىپ بۇ يېڭى بوستانلىقنى «ئىسلام ئاۋات» دەپ ئاتاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: خوتەن ناهىيە تەۋەككۈل يېزىسىدىن
يۈسۈن ئاخۇن
توپلاپ رەتلىگۈچى: مۇهەممەتئىمىن سابىر

2

مولا قۇزى ئىسىملىك بىر كىشى يورۇقلىق دەريا‌سىنىڭ تۆۋەنىدىكى ئادەم ئايىغى يەتمەيدىغان بىر خىلۋەت چۆلدە مال

باقىدىكەن، بىر كۈنى ئاسماندا ئۇچۇپ كېلىۋاتقان بىر غازنىڭ ئېغىزىدىن بىر تال تاۋۇز ئۇرۇقى چۈشۈپ قاپتۇ. قاسىم ئاخۇن بۇ ئۇرۇقنى بىر نەم جايغا كۆمۈپ قويۇپتۇ. ئۇ، كۈز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە تاۋۇز ئۇرۇقى كۆمگەن جايغا كەلگۈدەك بولسا، تاۋۇز پىلىكىدە قۇچاقلاپ پاتمىغۇدەك چوڭلۇقتىكى تاۋۇزلارنى كۆرۈپتۇ. موللا قۇزى تاۋۇزدىن بەشنى بىر تاغارغا ئېلىپ ئېشىكىگە ئارتىپ ئۇچ كۈن يول يۈرۈپ خوتەنىنىڭ ئامبىلى ئالدىغا بېرىپتۇ ۋە تاۋۇزنى ئامبالغا تارتۇق قىپتۇ.

بۇنىڭدىن سۆيۈنگەن ئامبال موللا قۇزىغا ئىنئام بېرىپتۇ ۋە ئۇنى يولباشچى قىلىپ نۇرغۇن هاشارچى بىلەن تاۋۇز ئۈنگەن جايدىن بوز يەر ئېچىشقا بۇيرۇپتۇ. ئۇزۇنغا بارماي بىر تۈز زېمىن ئېچىلىپتۇ. ئامبال يامۇلدىن «پۇتۇن تەۋەلىكتىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۇچ ئوغلى بولسا بىرى، بەش ئوغلى بولسا ئىككىسى بوز يەرگە كۆچۈش» كە پەرمان چۈشۈرۈپتۇ. كۆپ ساندىكى ياشلار ئۇرۇق - تۇغقان، ئۆي ماكانلىرىغا قىيالماي ئاتا - ئانىلىرىنى تەڭلىككە قويۇپتۇ. كىشىلەرنىڭ دېلىغۇل بولۇپ، ساراسىمىده قالغانلىقىنى كۆرگەن بىر مۇنەججىم كىشى: «بالىلىرىم، بۇ بەرىكەتلىك زېمىن، ئەجىر قىلساڭلار تەڭرى رىزقىڭلارنى مۇشۇ يەردىن بەرگەي، بىر پىلەكتە ئادەمدەك 11 تاۋۇز چۈشكەن تۇرسا، «ئۆچكە تېپەرمۇ، سۇت ئۆرۈلەرمۇ» دېمەي، تەۋەككۇل قىلمامسىلەر»، دەپتۇ. كىشىلەر ئارقا - ئارقىدىن يېڭى بىنامغا كۆچۈپ كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر «تەۋەككۇل» دەپ ئاتىلىپ قاپتۇ.

توپلاپ رەتلىگۈچى: مەتقاسىم ئابدۇراخمان

سارائ مەھەللە

قاراقاش ناھىيىسىنىڭ قاراقاش بازىرى تۆۋەن قاپاقلا كەنتىدە «سارائ ئايمىقى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر مەھەللە بار. يۇز يىللار بۇرۇن بۇ مەھەللىلىك دېھقانلار بىلەن ئۇ مەھەللىلىك دېھقانلار سۇغا نۆۋەت تالىشىپ ئۇرۇشۇپ قاپتۇ، دەسلەپتە ئۇ مەھەللىلىكلەر پالتا -

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

كەتمەنلەر بىلەن بۇمەھەللىلىك دېھقانلاردىن بىر نەچچە كىشىنىڭ كاللا - قاپاقلىرىنى قانغا بوياپتۇ؛ ئۆز مەھەللىسىدىكىلەرنىڭ ئانىي (بوزەك) بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىغا چىدىمىغان مەيدىسىدە ئەركەك تۇكى بار بىر دېھقان جاننى ئالىقانغا ئېلىپ، بىسى پارقىراپ تۇرغان بىر پالتىنى ئويناتقان پېتى قارشى تەرەپكە ھۇجۇم قىپتۇ. ئۇ مەھەللىدىكىلەر پاتپاراق بولۇپ قېچىپتۇ. بۇ پالۋان غەزىپىنى باسالماي ئىككى ئادەمنى چېپىپ ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ. ئۇ مەھەللىلىكلەر بۇمەھەللىلىكلەر ئۈستىدىن بېگىمگە ئەرز سۇنۇپتۇ. ئەرز خېتىدە قاتىل چېپىپ ئۆلتۈرۈشكە ھۆكۈم قىلىنمىسا، قانغا - قان، جانغا - جان ئالمىغۇچە شۇك (جىم) تۇرمايدىغانلىقىنى ئالاھىدە ئاگاھلاندۇرۇپتۇ.

بەگ دەلىل - ئىسپاتلارنى ئەمەلىيلەشتۈرگەندىن كېيىن «قاتىل» نى چېپىپ ئۆلتۈرۈشنى پەرمان قىپتۇ. بۇ مەھەللىلىكلەر «قاتىل» نى قۇتقۇزۇۋېلىش ئۈچۈن بەگنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ:

— بېگىم جانابلىرى، ئۆزلىرى «ھارۋىدا خوت يوق، ساراڭغا سوت يوق» دېگەن ھېكمەتنى ئاڭلىمىغانمىدىلە؟ ئۆزلىرى ئەزەلدىن ساراڭلار گۇناھ قىلسا كەچۈرۈم قىلىنىپ كېلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ بىر ساراڭ ئادەمنى ئۆلتۈمگە بۇيرۇدىلا، — دەپ تۇرۇۋاپتۇ.

بەگ «قاتىل» نى سىناپ باقماقچى، ئوڭ ئىكەنلىكى ئىسپاتلانسا ھۆكۈمنى دەرھال ئىجرا قىلماقچى بولۇپتۇ. ئىككى تەرەپنىڭ ۋەكىللىرىنى بىر سورۇنغا جەم قىلىپ «قاتىل» نى يالاپ كەلتۈرۈپتۇ، بىر جام قارا ئۇجمە بىلەن بىر جام قارا قوڭغۇزنى «قاتىل» نىڭ ئالدىغا قويۇپتۇ. «قاتىل» ئىككى جامغا سەپسېلىپ قارىغاندىن كېيىن، بىر تال قوڭغۇزنى تۇتۇپلا ئاغزىغا سېلىپ چاينap يۇتۇۋېتىپتۇ. بەگ شۇ مەيداندىلا:

— ساراڭنى جازالاش ئادىللىق جۇملىسىدىن ئەمەس، — دەپ «قاتىل» نى ئازاد قىلىۋېتىپتۇ، ئۇ مەھەللىلىكلەر غىڭ قىلالماپتۇ. شۇ ۋەقەدىن كېيىن، بۇ مەھەللىگە «ساراڭ مەھەللە» دېگەن نام سىڭىپ قالغانىكەن.

كۆدۇك

تەخمىنەن 200 يىللاز ئىلگىرى ھازىرقى قاراقاش ناھىيىسى قاراقاش بازىرىنىڭ بۇ مەھەللىسىدە سەيپۇك موللام دېگەن بىر ئادەم بار ئىكەن. ئۇنىڭغا دائىملا كۆدۇمبا[1] چىققاچقا «كۆدۇم» دەپ لەقەم سىڭىپ قاپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇلار غوللۇق بىر ئايماقنى تەشكىل قىپتۇ ۋە «كۆدۇم» دېگەن سۆز «كۆدۇك» غا ئۆزگىرىپ كەنت نامى بولۇپ قاپتۇ.

يەنە بىر رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە: بۇ يەرگە مۇسا دەرۋىش دېگەن بىر ئادەم كېلىپ، قاياققىلا بارسا كىشىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ ئارقىسىدىن «گۇدۇك» لاشقانلىقىنى ئاڭلاپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ كېتەر چېغىدا چاقچاق قىلىپ، ئۆزاتقىلى چىققانلارغا مۇنداق دېگەنىكەن:

— مەن بۇ «گۇدۇك» مەھەللىسىگە يەنە كېلىمەن.

ئەنە شۇ چاغدىن باشلاپ بۇ كەنتنىڭ نامى «كۆدۇك» دەپ ئاتىلىپ قاپتۇ.

ئاتباش

قاراقاش بازىرىدا قاراقاش دەريا‌سى بويىغا جايلاشقان «ئاتباش» دەپ ئاتالىدىغان بىر كەنت بار. نېمە ئۈچۈن «ئاتباش» دەپ ئاتالغانلىقى توغرىسىدا بۇنداق ئىككى رىۋايەت بار. بىر خىلى: بۇ يەر يۇرت بولۇشتىن ئىلگىرى، قاراقاشتىن ئاقسۇ، كۇچارغا قەغەز، يىپەك، قاشتېشى، گىلەم قاتارلىق يەرلىك مەھسۇلاتلارنى توشۇيدىغان كارۋانلارغا ئۇلۇق ئاتنىڭ بېشى ئۈچراپتۇ. كارۋانلار ئاخشىمى قونالغۇدا توپلىنىپ پاراڭلىشىۋېتىپ، ھېلىقى جايدا ئاتنىڭ بېشىنى كۆرگەنلىكىنى بىر - بىرىگە ئېيتىپ بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەر «ئاتباش» دەپ ئاتىلىپ قالغانىكەن.

يەنە بىر خىلى: بۇرۇن بۇ يەردە تاز ئادەملەر جىق ئىكەن. بىر

---

① كۆدۇمبا — ئادەمنىڭ باش قىسمىغا پەيدا بولىدىغان چوڭ قاپارتمىلىق جاراھەت.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تېۋىپنىڭ مەسلىھىتى بىلەن بۇ تازلار كەلكۈن كەلگەندە لاي سۇ بىلەن ھەر كۈنى كاللىسىنى يۇيۇشنى بىر نەچچە ھەپتە داۋاملاشتۇرۇپتۇ. كاللىلىرى ئەتلىنىپ چاچ ئۇنۇپتۇ. بۇلاردىن بىرى قوشنا يۇرتتىكى بىرى بىلەن سوقۇشۇپ قاپتۇ، ئۇ كىشى كاللىسى ئەتلىنىپ چاچ ئۇنگەن بۇ كىشىنى:

— چوڭ گەپ قىلماڭ ئەتباش تاز، — دەپ تىللىغانىكەن، ئەتراپتىكىلەر كۈلۈشۇپ كېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەھەللىلىكلەرگە «ئەتباش» دەپ لەقەم سىڭىپ قاپتۇ. مەھەللىمۇ شۇ نام بىلەن ئاتىلىپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «ئەتباش» دېگەن سۆز كىشىلەرنىڭ تىلىدا «ئاتباش» قا ئۆزگىرىپ قاپتۇ.

«ھەزرىتى مەۋلانە خەلىپە» توغرىسىدا ئىككى رىۋايەت

1

نەسەبنامە ۋە تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا: تەخمىنەن 700 يىل ئىلگىرى بۇخارادا ئەبۇ ھاپىز كەبىرى، خارەزمدە شەيخ نەجمىدىن كۇبرا قاتارلىق ئالىملاردىن بىلىم ئېلىۋاتقان 60 مىڭ تالىپ ئىچىدە ھەزرىتى ئېلىنىڭ 21 - ئەۋلادى يۈسۈپ خۇاجەمۇ بار ئىكەن. كىشىلەر ئۇنى ھۆرمەتلەپ «ھەزرىتى مەۋلانە خەلىپەم» دەپ ئاتىشىدىكەن. چىڭگىزخاننىڭ قىرغىنچىلىق خەۋىدىن چۆچىگەن تالىپلار ئۆزى خالىغان يۇرتلارغا كېتىشكە ئىجازەت ئالغاندىن كېيىن، ھەزرىتى مەۋلانە خەلىپە بەلىخ ئارقىلىق قەشقەرگە كېلىپ بىر نەچچە يىل، يەكەنگە كېلىپ بىر نەچچە يىل تۇرۇپتۇ. ھەمسەپەرلىرىدىن ئالتە كىشىنى باشلاپ قاراقاشقا كېلىپ مازايى - ماشايىقلارنى تاۋاپ قىلغاندىن كېيىن، ئاۋۋال ھازىرقى قاراقاش ناھىيىسى كۇيا يېزىسىنىڭ دەرۋىش كەنتىدە، كېيىن زاۋا يېزىسىنىڭ كۆتەكئېرىق كەنتىدە ماكانلىشىپتۇ. كۆتەكئېرىقلىق كىشىلەر:

— قەلەندەرلەر بىلەن قوشنا بولساق يۈز - ئابرۇيىمىزغا نۇقسان يېتىدۇ، — دېيىشىپ ئۇلارنىڭ گەمە - كەپىلىرىگە ئوت قويۇۋېتىپتۇ. مەۋلانە خەلىپىنىڭ ئوغۇللىرى قارچىغىلىرىنى، قىزلىرى قۇرئانلىرىنى

كۆتۈرۈشۈپ كەپىدىن قېچىپ چىقىپتۇ. مەۋلانە خەلىپە بالىلىرىنىڭ ئوت ئىچىدىن ئەڭ مۇھىم نەرسىلەرنى قۇتۇلدۇرغانلىقىنى كۆرۈپ خۇشال بولۇپ:

— ئەي ئوغۇللىرىم، سىلەرنىڭ ۋە ئەۋلادلىرىڭلارنىڭ بېشىدىن ئەمەل - مەنسەپ قۇشى نېرى كەتمىگەي، ئەي قىزلىرىم، سىلەرنىڭ لەۋزىڭلار ئوتلۇق بولغاي ① — ، دەپ دۇئا ئوقۇپتۇ (تاكى يېقىنقى زامانلارغىچە خوتەننىڭ دىنىي ھوقۇقى سۇلايمان ئەلەم قاتارلىق خەلىپە ئەۋلادلىرىنىڭ قولىدا بولغانلىقى، قىزلىرىنىڭ دۇلەتىمەن ئائىلىلەرگە تالالىق بولغانلىقى ئەنە شۇ دۇئانىڭ ئىجابىتىدىن ئىمىش).

بۇ كىشىلەرنىڭ ئىسھاق غوجا ② ئىسىملىك ئۇستازى بىر لەگەنگە ئاچقۇچ، ئوت، كېپەكنى قويۇپ، شاگىرتلىرىغا خالىغانىنى تاللاپ ئېلىشنى بۇيرۇپتۇ. مەۋلانە خەلىپە سەگەك بولغاچقا ئاچقۇچنى دەسلەپتە ئېلىۋالغانلىقتىن، ئەۋلادلىرىنىڭچە ئەمەل ۋە يەر ئېچىش بىلەن خەزىنىگە ئىگە بولۇپ ياشاپتۇ. ئوتنى تاللىغان شاگىرتى ئىمان ۋە ئۇلۇغلۇق بىلەن شۆھرەت قازىنىپتۇ. كېپەكنى تاللىغان شاگىرتى تېبابەتچىلىك بىلەن نام چىقىرىپتۇ. مەۋلانە خەلىپە ئۇستازىدىن:

— بۇ يەردىكى تۇرالغۇمىز كۆيۈپ كەتتى. ئەمدى مەن نەدە ماكانلىشىمەن؟ — دەپ سوراپتۇ. ئۇستازى:

— ھاسىكىز نەدە كۆكلەپ قالسا شۇ يەردە ماكانلىشىڭ، — دەپتۇ. مەۋلانە خەلىپە يۇرت - مەھەللىلەرنى ئارىلاپ ھازىرقى تاشمازار دېگەن جايغا كەپتۇ. بۇ جايدا بىر گۇم ③ بار ئىكەن. مەۋلانە خەلىپە گۇمنىڭ قېشىغا ھاسىسىنى سانجىپ، ھاسىنىڭ ئۇچىغا سەللىسىنى ئىلىپ قويۇپتۇ. سۇ ئىچىپ ھاردۇق ئالغاندىن كېيىن قارىسا ھاسا ياشىرىپ شاخ - پۇتاق چىقىرىپ قاپتۇمىش (ئارىدىن 600 يىلچە ئۆتكەندىن كېيىن بۇ قېرى تېرەكنىڭ ئىچى پورلىشىپ كەتكەنلىكتىن، بىر قېتىملىق قاتتىق بوراندا يىقىلىپ كەتكەن ۋە خەلىپە ئايىمقىدىن بىر نەچچە ئائىلە ئۇچ يىل

① تىلىكىڭلار ھەل بولغاي، ئارزۇ - ئارمانلىرىڭلارغا يەتكەيسىلەر دېگەن مەنىدىكى ئىبارە.
② ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، بۇ كىشىنىڭ قەبرىسى چىرا ناھىيىسىدە ئىكەن.
③ گۇم — سۇ ئېقىنىدىن تەبىئىي شەكىللەنگەن چوڭقۇرلۇق (قاينام).

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يېقىلغۇ قىلغانكەن. يىلتىزىدىن ياشىرىپ چىققان نوتىلار غۇلاچقا پاتمىغۇدەك يوغىناپ كەتكەنلىكتىن، 1954 - يىلى كېسىپ شال تىلىنىپ، خوتەن لاسكۇي يىپەكچىلىك فابرىكىسىنىڭ بىنالىرىنى سېلىشقا ئىشلىتىلىپتۇ). مەۋلانە خەلىپە بۇيەردە تۇرالغۇ ياساشقا ھازىرلىق قىلىۋاتقاندا قىزلىرىدىن بىرى:

— دەريانىڭ قىرغىقىغا جايلاشساق كۆڭلىمىز ئەمىن تاپماسمىكىن؟ — دەپتۇ. مەۋلانە خەلىپە:

— دەريا ئۇ تەرەپكىراق ئاققاي، — دەپتۇ. شۇ چاغدىن باشلاپ دەريا ئېقىنى مىڭ قەدەمچە شەرق تەرەپكە سۈرۈلگەنمىش.

مەۋلانە خەلىپە بۇ جايدا «ئاقساراي» نى بىنا قىلىپ ۋە بىر ئۆمۈر دىنىي تەرغىبات بىلەن شۇغۇللىنىپ، كېسەل بىلەن ۋاپات بولغىنىغا تەخمىنەن 770 يىل بوپتۇ. ئۇنىڭ جەسىتى ئۆزىنىڭ ۋەسىيىتىگە بىنائەن ھازىرقى قاراقاش ناھىيە ئاقساراي يېزىسىنىڭ تاقايلا كەنتىدىكى زاراتگاھلىققا دەپنە قىلىنىپتۇ (ئېھتىمال قەبرىسىنى دەريا ئېقىنى بۇزۇۋېتىشىدىن ئەنسىرىگەن بولۇشى مۇمكىن). ئۇنىڭ جەسىتى يۇيۇلغان جاي ھازىرقى تاشمازار خانىقاسىنىڭ جەنۇبىي بۇرجىكىگە توغرا كېلىدىكەن. جەسەت يۇيۇلغاندا تۆكۈلگەن سۇ يېقىنقى يىللارغىچە كاتەكتە سىڭمەي تۇرغانمىش. كۆپلىگەن ساقايمىغان جاراھەت - يارىلارغا بۇ سۇدىن بىر نەچچە تامچا تېمىتسىپ قويۇلسا ئاغرىق سەللىمازا ساقىيىپ كېتىدىكەنمىش.

2

رىۋايەت قىلىنىدۇلەركى، بىر يىلى ئەتىيازدا دەريادا سۇ ئۇزۇلۈپ قېلىپ ئاياغ يۇرتلار (ھازىرقى قاراقاش بازىرى، تۇۋەت يېزىسى قاتارلىق جايلار) دىكى زىرائەتلەر قۇرۇپ كېتىپتۇ. بۇ يۇرتتىكى كىشىلەرنىڭ ئاقساقىلى ئەۋلىيا دەپ نامى تارقالغان مەۋلانە خەلىپىنىڭ ئالدىغا كېلىپ يۇرتنىڭ ئاھۇ زارىنى بايان قىپتۇ. مەۋلانە خەلىپە ئاقساقالغا بىر نەچچە پۇتاقلىق شاخنى تۇتقۇزۇپ:

— بۇ شاخنى سۆرەپ كەينىڭىزگە قارىماي مېڭىۋەرسىڭىز، شاخنىڭ ئىزىدىن سۇ ئاقىدۇ، — دەپتۇ. ئاقساقال تەزىم بەجا

كەلتۇرگەندىن كېيىن يۇرتىغا قاراپ يولغا چىقىپتۇ. مەۋلانە خەلىپە قىبلىگە قاراپ:

— ئەي ھەممىگە قادىر ئۇلۇغ ئاللا ئىگەم، ئاچارچىلىق خەۋپىگە ئۇچراۋاتقان ئاشۇ بىچارە بەندىلىرىڭنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلغايسەن، — دەپ دۇئا ئوقۇپتۇ. ئاللا ئۇنىڭ دۇئاسىنى ئىجابەت قىلىپ، دەريانىڭ كۇنپېتىش تەرىپىدىكى قىرغاقنى بويلاپ نەچچە ئون بۇلاقنى پەيدا قىپتۇ. بۇلاقلارنىڭ سۇلىرى دەريانىڭ قۇيۇلۇپ شاخ - پۇتاقلىرى ئىزىدىن تارامىلارغا بۆلۈنۈپ ئېقىپتۇ. ئاقساقال سۇنىڭ ئېقىشىنى كۆرىمەن دەپ پات - پات كەينىگە بۇرۇلۇپ قاراپتۇ. بۇ چاغدا ئۇ سۆرەپ كېلىۋاتقان شاخمۇ يانغا سۈرۈلگەنلىكتىن سۇمۇ بۇرۇلۇپ ئېقىپتۇ. ئەنە شۇ چاغلاردىن باشلاپ ئېقىن ھېلى ئۇ قىرغاقتا، ھېلى بۇ قىرغاقتا ئۇسسۇپ ئاقىدىغان بولۇپ قاپتۇ. ھازىرقى قاراقاش دەرياسى كۆۋرۈكىنىڭ ئورنىغا كەلگەندە سۇ تېز ئېقىپ ئاقساقالنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ كېتىپتۇ. بۇنى غايىبانە كۆرۈپ تۇرغان مەۋلانە خەلىپە:

— ھاي - ھاي سۇ، توختايدىغان يەرگە بېرىپ قالدىڭىز، — دەپتۇ. سۇ دەرھال ئاياغقا ئېقىشتىن توختاپتۇ. سۇنىڭ كۆۋرۈكىنىڭ تېگىدىن ئۆتۈپلا شارقىرىماي ئاستا ئېقىشى شۇ سەۋەبتىن ئىمىش.

«قارا ساقال مازار غوجام»

ھازىرقى قاراقاش ناھىيىسى جاھانباغ يېزىسىنىڭ ئۇزۇنئېرىق كەنتىدە «قارا ساقال مازار غوجام» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەبرە بار. بۇ قەبرە توغرىسىدا خەلق ئارىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت سۆزلىنىپ كەلمەكتە:

بەش - ئالتە يۈز يىللار بۇرۇن، بۇ يەردىكى ئۆستەڭنىڭ سۈيى قىرغاقنى بۇزۇپ يېيىلىپ ئاقىدىكەن. كىشىلەر بۇ يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ لاي ئارىسىدىكى ئۇزۇن ساندۇقنى كۆرۈپ قاپتۇ ۋە بۇ ئىشتىن يۇرت ئاقساقىلىنى خەۋەرلەندۈرۈپتۇ. ئاقساقال دەرھال يېتىپ كېلىپ ساندۇقنى ئېچىپ قارىسا قارا ساقاللىق جەسەت يېتىپتۇ. ئاقساقال كېچىسى ئۇخلاۋېتىپ چۈش كۆرۈپتۇ. چۈشىدە بۇ قارا ساقاللىق كىشى بىر نەچچە يۈز لەشكەرگە باشلامچىلىق قىلىپ مايمۇن يۈزلۈك دۈشمەنلەر بىلەن قىلىچ چېپىشىۋاتقۇدەك. مايمۇن يۈزلۈكلەر

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

پايپېتەك بولۇپ قېچىۋاتقۇدەك. ئەتىسى سەھەردە ئاقساقال ئاۋامنى (جامائەتنى) يىغىپ:

— چۇشۇمگە ئايان بولدى. بۇ زات ئادەتتىكى ئادەم ئەمەس. بىز سەجدە قىلمىدىغان ئۇلۇغ ئادەمدۇر، — دەپتۇ ۋە مېيىت نامىزىنى قايتىدىن داغدۇغىلىق ئۇزىتىپ، دەپنە رەسمىيەتلىرىنى بېجىرىپ چوڭ قەبرە ياسىتىپتۇ. بۇ قەبرە «قارا ساقال مازار غوجام» دەپ ئاتىلىپتۇ.

يەنە بەزىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ مازار 41 چىلتەن بىلەن سەپەرداش بولغان ئىمامى مۇھەممەد خۇراسانىنىڭ قەبرىسى ئىكەنمىش.

ئىشقىلار

خوتەن خەلقى بۇددا دىنىدىن ۋاز كېچىپ ئەمدىلا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان يىللاردا، ئىسلام ئەللىرىدىن كەلگەن يولۇچىلار (يەرلىك خەلق «ئۇلۇغلىرىمىز» دەپ ئاتىغان كىشىلەر) بىپايان سازلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ھازىرقى قاراقاش ناھىيە جاھانباغ يېزىسىدىكى بۇ دۆڭ مەھەللىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ سۇ ئىچىپ سەگىۋالماقچى بوپتۇ. بۇلاردىن يېشى چوڭراق بىرى بىر ئۆينىڭ ئالدىغا كەلسە ئىشىك قۇلۇپلاغلىق تۇرۇپتۇ. يەنە بىر ئۆيگە كىرىپ قارىسا بۇ ئۆيدىمۇ ئادەم يوق، بىر نەچچە ئۆينىڭ ئالدىغا بارسا ئەھۋال بايىقىغا ئوخشاشلا، بۇ كىشى چەتتىكى بىر ئۆيگە كىرسە بىر كېسەلچان بوۋاي يالغۇز يېتىپتۇ. يولۇچى:

— بۇ مەھەللىدىكىلەر نەگە كەتتى؟ — دەپ سوراپتۇ. بوۋاي:

— ھەممەيلەن ئېتىزلىققا ئىش قىلغىلى كەتتى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. يولۇچى ھەمراھلىرىغا:

— باشقا يۇرتلاردىن ئۆتكەن ۋاقتىمىزدا ھەممەيلەن قىلىۋاتقان ئىشلىرىنى توختىتىپ بىزنى ئورىۋېلىشقانتى. بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى بىز بىلەن چاتىقى يوق، ئۆز ئىشلىرى بىلەن بوپتۇ. ئەجەب ئىش قىلار ئادەملەركەن بۇ، — دەپتۇ. «ئىشقىلار» دېگەن ئاتالغۇ شۇنىڭدىن

كىشلىپ چىقىپ، دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇ مەھەللىنىڭ نامى بولۇپ قاپتۇ.

تاقايلا

ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىقىشقا يۈزلەنگەن يىللاردا، يەرلىك پىدائىيلار قالدۇق بۇددا دىنى قوشۇنلىرىغا زەربە بېرىش مەجلىسى ئۈچۈن ھازىرقى قاراقاش ناھىيىسى ئاقساراي يېزىسىنىڭ بۇ جايىغا يىغىلىپتۇ. دەل شۇ پەيتتە بۇددا قوشۇنلىرىنىڭ شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىپ يېقىنلاپ كېلىۋاتقانلىقى توغرىسىدا خەۋەر كەپتۇ. قوماندان:

— قوراللىرىمىزنى تەقلەپ ئۇلگۈرەلمەيمىز. دەرھال تارقايلى! — دەپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ جاي «تارقايلى» دەپ ئاتىلىپ، كېيىنچە «ر» ھەرپى تاشلىنىپ، «لى»، «لا» غا ئالمىشىپ «تاقايلا» غا ئۆزگىرىپ قاپتۇ.

يەنە بىر ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، تەخمىنەن 170 يىل ئىلگىرى ئېگىز ئېرىق كەنتىدىكى غوجىلارنىڭ باش ئەجدادى مەۋلانە خەلىپىنىڭ قەبرىسى يېنىدىكى خانىقانى يېڭىلاپ سېلىش، خانىقاغا تاقا ياساش ئۇچۇن يەكەندىن ئىسمايىل ئاخۇن قاتارلىق بىر نەچچە ئۇستىنى تەكلىپ قىلىپ كەلتۈرۈپتۇ. تاقا ھەم ئېگىز ھەم ھەشەمەتلىك ياسالغانلىقتىن خوتەن، چىرا، كېرىيىلىك كىشىلەر كېلىپ كۆرۈشكەنكەن. تاقايلا دېگەن بۇ نام مەسچىت تاقىسىغا قارىتىلغان بولۇپ، «تاقا ئالدى» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئۆزگەرگەن تەلەپپۇزى ئىكەن.

چىنارباغ

ھازىرقى قاراقاش ناھىيىسى ئاقساراي يېزىسىنىڭ چىنارباغ كەنتى تەۋەلىكىدە بىر تۈپ قېرى چىنار بار. بۇ چىنارنىڭ ئېگىزلىكى 34.6 مېتىر، تۇملۇقى يەتتە ئادەمنىڭ غۇلىچىغا باراۋەر كېلىدۇ. شاخلىرى جەنۇبتىن شىمالغا 30 مېتىر، غەربتىن شەرققە 28 مېتىر يېيىلغان بولۇپ، 1.5 مو

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

يەرنى ئىگىلەپ تۇرىدۇ. چىنارنىڭ غولى 4.5 مېتىر، ئېگىزلىگەندە ئالتە چوڭ پۇتاقتا ئايرىلغان بولۇپ، پۇتاقلارنىڭ ئوتتۇرىچە تومۇقى (ئايلانمىسى) 3.5 مېتىر كېلىدۇ. بۇ چىنار توغرىسىدا كىشىلەر ئارىسىدا بۇنداق بىر رىۋايەت ساقلىنىپ كەلمەكتە:

مۇھەممەت پەيغەمبەر ئۆزىنىڭ ئەسھابى لەشكەرلىرىگە:

— خەيبەر شەھىرىدىكى بۇتپەرەست خەلقنى ئىمانغا دەۋەت قىلىڭلار. رازىلىق بىلەن ئىمان ئېيتسا قىلچە زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەڭلار. قارشىلىق كۆرسەتسە بەيئەت (تەسلىم) بولغىچە ئۇرۇش قىلىڭلار، — دەپ بۇيرۇپتۇ. لەشكەرلەر مەككىدىن يولغا چىقىپ خەيبەر شەھىرىنىڭ چېگراسىغا كېلىپ، بۇتپەرەستلەرنىڭ شەھەر دەرۋازىسىنى مەھكەم تاقاپ پۇختا مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ. ئەسھابلار ھەر ئامال قىلىپمۇ سېپىلنى ياكى شەھەر دەرۋازىسىنى بۇزالماپتۇ. ھەممەيلەن قانداق قىلىش توغرىسىدا باش قاتۇرۇپ تۇرغاندا ئەلى رەزىيەللا ئەنھۇ ① :

— دەرۋازىنى مەن ئاچىمەن، — دەپتۇ. لەشكەرلەردىن بىرى يېنىدىكى چوڭ بىر تۇپ چىنارنى كۆرسىتىپ:

— دەرۋازىنى ئاچقۇدەك كۇچىڭىز بولسا، بۇ بىر تۇپ چىنارنى يۇلۇپ بېقىڭ، بولمىسا گېپىڭىزگە ئىشەنمەيمىز، — دەپتۇ. ھەزرىتى ئەلى چىنارنى بىر تارتقانىكەن، چىنار ئىككى پارچە بولۇپ يۇلۇنۇپ چىقىپتۇ. ئۇ بۇ ئىككى پۇتاق چىنارنى باش ئۇستىدە ئايلاندۇرۇپ ئاسمانغا ئاتقانىكەن، بىر پۇتىقى ئەختام ② كەنتىگە چۈشۈپ، يىلتىزى ئۇستىدە، شاخلىرى ئاستىدا تەتۇر ياشىرىپ قاپتۇ (بۇ چىنار 1960 - يىلى ئاتېئىزم تەشۋىقاتى قانات يايدۇرۇلغاندا قومۇرۇپ تاشلاندى). يەنە بىر پۇتىقى بۇ جايغا چۈشۈپ ياشىرىپ قاپتۇ. ئەسھابلار بىر كۈن ئۇرۇش قىلىپ بىر رەستىنى، ئالتە كۈن ئۇرۇش قىلىپ پۈتۈن خەيبەر شەھىرىنى ئىگىلەش جەريانىدا، چىنارغا ھەر كۈنى بىر پۇتاق ياشىرىپ چىقىپتۇ. كىمدە كىم بۇ چىنارنىڭ ئەتراپىنى ئالتە قېتىم ئايلىنىپ ئەلىنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلسا، بۇ

① رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ — خۇدا ئۇنىڭدىن رازى بولسۇن.
② ئەختام — قارا قاش.

كىشىنىڭ بېشىغا كېلىدىغان ئاپەتلەردىن ئالتە قېتىملىقى كەچۈرۈم بولارمىش. كەنتىمۇ بۇ چىنارنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانىكەن.

ئۇچات ۋە «قۇيرۇقلۇق ئادەملەر»

ئىسلام قوشۇنلىرى بۇددىست ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقلىرى بولغان نوكتەرەشىد، جوقتەرەشىدلەرنى خوتەن تەرەپتىن قوغلاپ كېلىپ بىر كىشىدىن:

— بۇددىستلارنىڭ قايسى تەرەپكە قاچقىنىنى كۆردىڭىزمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. ئۇ كىشى دەريانىڭ غەربىي قىرغاق تەرىپىنى كۆرسىتىپ:

— ئۇچاتقا ئوتوپ كەتتى، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شۇ چاغلاردىن باشلاپ ھازىرقى قاراقاش ناھىيىسى سايباغ يېزىسىدىكى بۇ جاي «ئۇچات» دەپ ئاتىلىپتۇ.

«ئۇچاتلىقلار ئارىسىدا قۇيرۇقلۇق يەتتە ئادەم بار» لىقى توغرىسىدىكى غەلىتە رىۋايەتنى ئاڭلىمىغانلار يوقتۇر بەلكىم. زادى كىملەرنىڭ قۇيرۇقى بار؟ ئۇچاتلىقلارمۇ بىر - بىرىدىن گۇمانلىنىدۇ.

ئىسلام قوشۇنلىرى ناماز ئوقۇۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇچاتلىق بىر كىشى ئۇلارنىڭ مىلتىقلىرىنىڭ تۆشۈكىگە قۇم توشقۇزۇپ قويۇپتۇ. ئۇرۇش باشلانغاندا مىلتىقلىرىنى تازلاپ ئولگۈرتەلمىگەن يېڭىلىپ قاپتۇ - دە، قېچىش ئۇچۇن ئاتلىرىغا مىنمەكچى بولۇپ قارىسا، ئۇزەڭگىلەرنىڭ سول پۇت تەرىپى كېسىكلىك تۇرغۇدەك. ئۇزەڭگىلەرنى ئوڭشاپ بولغىچە، بۇددىست ئەسكەرلىرى ئىسلام قوشۇنلىرىدىن نەچچە يۈز كىشىنى چېپىپ تاشلاپتۇ. خوتەنده ئىسلام دىنى ئۇستۇنلۇككە ئېرىشكەندىن كېيىن سۇرۇشتۇرۇلۇپ ئىسلام ئەسكەرلىرىگە دۇشمەنلىك قىلغان ئۇ گۇناھكارنىڭ ئاللىقاچان ئۆلۈپ كەتكەنلىكى، لېكىن ئۇ گۇناھكارنىڭ يەتتە بالىسى ھايات ياشاۋاتقانلىقى مەلۇم بوپتۇ. دادىسىنىڭ ئىنتىقامى ئۇچۇن بالىسىنى ئۆلتۈرۈش ئىسلام ئەقىدىلىرىگە ئۇيغۇن بولمىغانلىقتىن، ئەسكەرلەرنىڭ غەزىپىنى پەسەيتىش ئۇچۇن:

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

«ئەبەدىي ئەيىبلىك — قۇيرۇقلۇق بولغايسەن، سانىڭ ئاشمىغاي، ئاز قالمىغاي» دەپ قارغاپتۇ. شۇ چاغدىن باشلاپ ئۇچاتتىكى «قۇيرۇقلۇق كىشىلەر» سەككىزگە يەتكەن كۈنى بىرى ئۆلەرمىش، ئالتىسى قالغان كۈنى بىرى تۇغۇلارمىش.

«كالا تېرىسىچىلىك زېمىن لازىم»

خوتەن يەكەن خانلىقىغا قارايدىغان زاماندا، يەكەن خانى ھازىرقى قاراقاش ناھىيىسى زاۋا يېزىسىنىڭ شاخلىق كەنتىدىكى خوجىلارنىڭ ۋەكىلىنى ئۆزىنىڭ ھۇزۇرىغا چاقىرىپ بۇيرۇقنامە ئۆۋەتىپتۇ. ياشتا چوڭراق بىر غوجا شاھنى خۇشال قىلىش ئۈچۈن چوڭ ياغاچ ساندۇق ياسىتىپ توپا قاچىلاپتۇ. پىشقىلى بىر ھەپتە قالغان ئىككى تۈپ تاۋۇزنى توپا بىلەن يىلتىزىنى ئاجرىتىۋەتمەي، بۇ «ساندۇق ئېتىز» غا ئاۋايلاپ كۆچۈرۈپتۇ. تاۋۇزلارنىڭ قۇرۇپ كەتمىگىنىگە ئىشەنگەندىن كېيىن، ساندۇقنى ئات ھارۋىسىنىڭ ئۈستىگە ئورۇنلاشتۇرۇپتۇ. يول بويى تاۋۇز يىلتىزلىرىنىڭ زەخمىلەنمەسلىكى ئۈچۈن ئاتلارنى ئاستا، يولنىڭ تۈز يېرى بىلەن ھەيدەپ، تاۋۇزغا سۇ قۇيۇپ ئەي قىلىپ مېڭىپتۇ. ئۇلار بىر ھەپتىدىن كېيىن يەكەنگە كېلىپ خانىنىڭ ئالدىغا كىرىپتۇ. خان ئۇنىڭدىن:

— ئاڭلىشىمچە، جەمەتىڭلاردىكى كىشىلەر بىر - بىرىنى پالانخان، پۇستانىخان دەپ چاقىرىشىدىكەنسىلەر، سىلەر خانلىقتا بىز بىلەن ئۇزەڭگە سوقوشتۇرۇپسىلەر. بىز كىم، سىلەر كىم، بۇنىمۇ بىلمەمسىلەر؟ — دەپ سوراپتۇ. خوجا ئېگىلىپ تەزىم قىلىپ:

— يوغسۇ شاھىم، ئۆزلىرى بىلەن خانلىق تالىشىشقا ھەددىمىز يوق، بىز تېرىقچىلىق قىلىدىغان كىشىلەر. ئۆزىمىزنىڭ داخان ئىكەنلىكىمىزنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئىسىمىمىزنىڭ ئاخىرىغا «خان» دەپ قوشۇپ قويۇپتىمىز، ئۆزلىرى دۇرۇس كۆرمىسىلە، ئۇنداق ئاتاشمايلى، — دەپتۇ.

پەمىز خان ئۇنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ:

— مەيلى، يامان نىيەتتە بولماپسىلەر، قانداق چاقىرىشساڭلار

ئىختىيارىكلار، — دەپتۇ. غوجىنىڭ ئىشارىتى بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھلىرى تاۋۇزلارنى ساندۇق بىلەنلا خانىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كىرىپتۇ، خوجا:

— پىبقىر قۇللىرى خان ئۇلۇغلىرىغا بۇ ئەرزىمەس سوۋغاتنى ئېلىپ كەلگەنىدىم، — دەپتۇ. خان ئۇنىڭ ساداقىتىگە ۋە پەم - پاراسىتىگە قايىل ھەم ھەيران بولۇپ:

— باركالا، باركالا، ھەر قانداق تەلىپىڭىز بولسا دەڭ، مەن قوبۇل قىلىمەن، — دەپتۇ. خوجا:

— چوڭ تەلىپىم يوق، پەقەت كالا تېرىسىچىلىك زېمىن تەلەپ قىلىمەن، — دەپتۇ. خان: «كالا تېرىسى دائىرىسىدىكى زېمىننى ئۆزى خالىغان جايدىن تاللىسۇن، بۇ يەرگە باج - سېلىق تاپشۇرمىسۇن» دەپ پەرمان يېزىپ مۆھۈر بېسىپ بېرىپتۇ. خوجا شاخلىققا قايتىپ كېلىپ، چوڭ بىر كالىنىڭ تېرىسىنى ئۇستىرا بىلەن قىلدىنمۇ ئىنچىكە تىلىپتۇ. ئۇنى تارتىپ مېڭىپتىكەن، بىر ئۇچى خوتەننىڭ پۇشا، ئەگرىساي، لاڭرۇ، يەنە بىر ئۇچى قاراقاشنىڭ ئۇچات، تۇزاقچى، قوقان، زاۋا، ياۋا دېگەن يەرلىرىگىچە سوزۇلۇپتۇ، خانىنىڭ يارلىقىغا ئاساسەن، خوجا كالا تېرىسى سوزۇلۇپ بارغان ھەممە يەرگە ئىگىدارلىق قىلىشقا باشلاپتۇ.

كۆتىرەم

بۇنىڭدىن 120 نەچچە يىللار ئىلگىرى ھازىرقى قاراقاش ناھىيە زاۋا يېزىسىدىكى بۇ كەنتنىڭ ئورنى ناھايىتى بۈك - باراقسان ئىپتىدائىي ئورمانلىق ئىكەن. شۇ يىللاردا بۇ يەردىن سۇ ئۆتكۈزۈش ئۇچۇن بىر ئېرىقنى 20 مېتىر ئېگىزلىكتە كۆتۈرۈشكە توغرا كەپتۇ ۋە يۇرت ئاقساقىلى قەلەمقاش بەگنىڭ قوماندانلىقىدا بىر نەچچە مىڭ ھاشارچى توپا يۆتكەپ كېلىپ كۆتۈرۈشكە باشلاپتۇ. ئۇلار بىر نەچچە ئاي ئىشلەپ 500 مېتىردەك ئېرىقنى كۆتۈرۈپ بولغاندا مۇنداق بىر ۋەقە يۈز بېرىپتۇ: يەنى قەلەمقاش بەگكە مۇشۇ ئورمانلىقتا بىر يولۋاسنىڭ بارلىقى مەلۇم بوپتۇ. قەلەمقاش بەگ دەرھال بۈيرۇق

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

چۈشۈرۈپ ئورمانلىقنى يۇمىلاق دائىرىدە قورشاشنى، يولۇاس كىمنىڭ ئالدىغا چىقسا كەتمەن بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈشنى جاكارلاپتۇ. راست دېگەندەك يولۇاس چىقىپتۇ، ئەمما يولۇاس قەلەمقاش بەگنى دەھشەتلىك سوقۇپ قېچىپتۇ. قەلەمقاش بەگ شۇ يەردىلا جان ئۈزۈپتۇ ۋە ئاشۇ ئېرىقنىڭ قېشىغا دەپنە قىلىنىپتۇ. ئېرىق كۆتۈرۈشمۇ شۇنىڭ بىلەن توختاپ قاپتۇ (قەلەمقاش بەگنىڭ قەبرىسى ھېلىمۇ بار، ئېرىقمۇ شۇ پېتى تاشلاپ قويۇلغان). كېيىنچە بۇ يەردە ئاھالە كۆپىيىپ، بۇ يەر ئاشۇ ئېرىقنىڭ نامى بىلەن «كۆتىرەم» دەپ ئاتىلىپتۇ.

باشاقچى

تەخمىنەن 210 يىل ئىلگىرى، بىر دېھقانىنىڭ مەھەللىنىڭ غەرب تەرىپىدىكى يانتاق - قومۇش قاپلىغان جاڭگاللىقتا تۇنجى قېتىم تېرىغان بۇغدىيى راسا ئوخشاپ يوغان - يوغان «باشاق» تۇتۇپتۇ. كىشىلەر بۇ ئېتىزلىقنى «باشاقچى» دەپ ئاتاپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ باشاقچى دېگەن ئاتالغۇ ھازىرقى قاراقاش ناھىيە زاۋا يېزىسىدىكى بۇ كەنتنىڭ نامى بولۇپ قاپتۇ.

يۇقىرىدىكىگە ئوخشىمايدىغان بۇنداق پاراڭلارمۇ بار: ياقۇپبەگ دەۋرىدە ئالۋان - ياساق ھەددىدىن ئېشىپ كېتىپتۇ. يەرلىك ئەمەلدارلار ئالۋان - ياساق تاپشۇرالمىغان پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىدىن قازان - چۆمۈچ، توخۇ - قويلىرىنى يىغىۋېلىش ئۈچۈن كەلسە، ھېچكىمنىڭ ئۆيىدىن تۈتامغا چىققۇدەك مال - مۈلۈك تاپالماپتۇ. ئەسلىدە پۇقرالار توخۇ - قويلىرىنى يېراقتىكى تۇغقانلىرىغا ئاپىرىپ بېرىپ، پۇللۇق مال - مۈلۈكلىرىنى كۆلدىكى سۇغا چۆكتۈرۈۋەتكەنىكەن. يۇرت بويىچە ئېچىلغان چوڭ يىغىندا يەرلىك ئەمەلدار ئۇلارنى:

— باشباشتاقلار (باشقۇرۇشقا بويسۇنمايدىغانلار) دەپ تەنقىد قىپتۇ. ئۇلارغا «باشتاقچى» دەپ لەقەم سىڭىپ، بارا - بارا كىشىلەر تىلىغا «باشاقچى» دەپ سىڭىپ قاپتۇ.

بىر مازارغا ئۇچ نەزەر

ھازىرقى قاراقاش ناھىيە ئۇرچى يېزىسىنىڭ خۇشئاۋات كەنتىدە بىر

قەدىمكى مازار بار، بۇ مازارنى بەزىلەر «قىلىچى قان»، يەنە بەزىلەر «قىلىچ - قالقان» دەپ ئاتايدۇ. «قىلىچى قان» مۇ ئەمەس، «قىلىچ - قالقان» مۇ ئەمەس، «خېلىچىخان» دەپ ئاتايدىغانلارمۇ بار.

«قىلىچى قان» دەپ ئاتايدىغانلار تۆۋەندىكى رىۋايەتنى ئاساس كەلتۈرىدۇ:

ناھايىتى قەدىمكى زامانلار ئىلگىرى بۇ يەردە كاتتا بىر شەھەر بولغانكەن. بۇ شەھەرنىڭ پادىشاھى پۇقرالىرىغا، پۇقرالىرى پادىشاھقا سادىق ئىكەن. شۇڭا كۆڭۈللەر خاتىرجەم، تۇرمۇش پاراۋان، يۇرت - مەھەللە ئاۋات ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە يات بىر مەملىكەتنىڭ تۇمەنلىگەن لەشكەرلىرى ئۇشتۇمتوت كېلىپ بۇ شەھەرگە ھۇجۇم قىپتۇ، تەييارلىقسىز تۇرغان بۇ شەھەر خەلقىنى قىرىپ - چېپىپ ئېرىقلاپ قان ئاققۇزۇپتۇ. بۇ شەھەرنىڭ پادىشاھى دەرغەزەپ بولۇپ ئېتىغا مىنىپتۇ - دە، ئىككى غۇلاچ قىلىچىنى ئوينىتىپ يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم دەپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپتۇ. قىلىچنى بىر قېتىم ئايلاندۇرۇشتا بەش - ئالتە دۈشمەننىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىپتۇ. پادىشاھنىڭ باتۇرلۇقىنى، قىلىچىنىڭ ئۆتكۈرلىكىنى، ئېتىنىڭ ئۇچقۇرلۇقىنى كۆرگەن دۈشمەنلەر پاتىپاراق بولۇپ قېچىپتۇ، پادىشاھ بىر كېچە - كۈندۈز توختىماي جەڭ قىلىپ تاجاۋۇزچىلارنى تامامەن چېكىندۈرۈپتۇ، پادىشاھ ھېرىپ - تالجىقىپ كەتكەنلىكتىن، ئوردىغا كېلىپلا يىقىلىپ جان ئۈزۈپتۇ. شەھەر خەلقى پادىشاھنى قىلىچى بىلەن بىللە دەپنە قىلىپ، كاتتا قەبرە ياساپ قىرىق كېچە - كۈندۈز مۇسىبەت تۇتۇپتۇ. «قىلىچى قان» دېگەن بۇ مازار ئەنە شۇ قىلىچى قانغا بويۇلۇپ كەتكەن پادىشاھنىڭ قەبرىسى ئىكەن.

بۇ مازارنى «قىلىچ - قالقان» دەپ ئاتايدىغانلار بۇنداق بىر رىۋايەتكە ئاساسلىنىدۇ: بۇرۇنقى زاماندا بۇ يەرلەر كاتتا شەھەر بولۇپ، ھۇنەردە كامالەتكە يەتكەن بىر تۆمۈرچى ئۇستام ياشىغانكەن. خوتەن شاھى زاۋا يېزىسىنىڭ قوغان دېگەن يېرىگە لەشكەر توپلاپ، تاجاۋۇز قىلىپ كەلگەن دۈشمەن قوشۇنلىرىغا قارشى قانلىق جەڭ قىپتۇ. ئۇ تۆمۈرچى، خوتەن لەشكەرلىرىگە ياراملىق قىلىچ - قالقانلارنى ياساپ بېرىپتۇ. خوتەن لەشكەرلىرى قىلىچ بىلەن ھۇجۇم قىلىپ قالقان

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بىلەن قوغدىنىپ جەڭدە غەلىبە قازىنىپتۇ. خوتەن شاھى تۆمۈرچىنىڭ تۆھپىسى ئۈچۈن ئۇنىڭغا «خوتەننىڭ قىلىچ - قالقىنى» دەپ نام بېرىپتۇ. بۇ مازار ئەنە شۇ تۆمۈرچىنىڭ قەبرىسى ئىكەن. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «قىلىچ - قالقان» دېگەن ئاتالغۇ كىشىلەرنىڭ تىلىغا «قىلىچخان» دەپ سىڭىپ قاپتۇ.

«خىلىچخان مازىرى» دەپ ئاتايدىغانلار بۇ رىۋايەتنى دەلىل كەلتۈرىدۇ:

ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى بۇ يەرلەر كاتتا شەھەر بولغانىكەن، بۇ شەھەردە لوقمان ھېكىم ئىسىملىك كامالەتكە يەتكەن بىر تېۋىپ ياشايدىكەن. ئۇنىڭ سەككىز ياشلىق ئوغلى تامغا مىنىپ ئولتۇرۇپ پادىشاھنىڭ ئاتقا مىنىپ مېڭىشلىرىنى دورايدىكەن، پادىشاھنىڭ تەلەپپۇزى بىلەن «گۇناھكار» لارنى قامچىلاشقا، دارغا ئېسىشقا بۇيرۇيدىكەن. ئۇنىڭ ئەينەن قاملاشتۇرۇپ دوراشلىرى چوڭ - كىچىك ھەممەيلەننى كۈلدۈرۈۋېتىدىكەن. بىر چېقىمچى پادىشاھنى بۇ ئىشتىن خەۋەرلەندۈرۈپ قويۇپتۇ. ئاچچىق قاينام - تاشقان پادىشاھ جاللاتلىرىنى بۇيرۇپ دورامچى بالىنى باغلىتىپ كەلتۈرۈپتۇ. پادىشاھ بالىغا بىر قاراپلا «دادىسى ئۆگەتمىسە بۇ بالا مېنى دوراشنى نەدىن بىلسۇن» دەپ ئويلاپتۇ - دە، بالىنى قويۇۋېتىپ، ئۇنىڭ دادىسىنى ئوتتۇز گەز چوڭقۇرلۇقتىكى زىندانغا تاشلاشنى بۇيرۇپتۇ.

ئون نەچچە يىلدىن كېيىن، پادىشاھقا كېسەللىك چاپلىشىپتۇ. ئون سەككىز مىڭ ئالەمدىكى داڭلىق تېۋىپلارغا كۆرۈنۈپ، ئالتۇندىن قىممەت دورىلارنى يەپ بىر نەچچە يىل داۋالانغان بولسىمۇ، كېسىلى شىپالىق تاپالماپتۇ. پادىشاھ ھاياتتىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ ئەزرائىلنى كۈتۈپ ياتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىر قېرى ۋەزىر:

— تەقسىر، ھېكىمى لوقمان ئىسىملىك بىر تېۋىپنى زىندانغا تاشلىغان ئىدىلە، شۇ كىشى ئۆلۈپ كەتمىگەن بولسا، ھايات شاملىرى شوخلىنار ئىدى، — دەپتۇ. پادىشاھ سۇرۇشتۇرۇپ بىر قېرى جاللاتنىڭ ئەسلىشى بىلەن ھېكىمى لوقمانىنىڭ قايسى زىندانغا تاشلانغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپتۇ. پادىشاھنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن خانىش بىر نەچچە خىزمەتچىنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ ھېلىقى زىندانىنىڭ

تۇڭلۇكىدىن قارىغۇدەك بولسا ئۆلۈك دېسە تىرىكتەك، تىرىك دېسە ئۆلۈكتەك بىر بوۋاي تىزىنى مەيدىسىگە تېڭىپ ياتقۇدەك. خانىش شوتا بىلەن زىندانغا چۈشۈپ بوۋاينىڭ ئالدىغا كېلىپ:

— ھېكىمى لوقمان دېگەن تېۋىپ ئۆزلىرىمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. ئۇ كىشى كۆزىنىمۇ ئاچالماي، ئاڭلىنار - ئاڭلانماس ھالسىز ئاۋازى بىلەن:

— مەن شۇ، — دەپتۇ. خانىش زۆرۈرىيەتنى سۆزلەپ ئۇنىڭ رازىلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، خىزمەتچىلىرىگە:

— بۇ كىشىنى كۆتۈرۈپ ئوردىغا ئېلىپ بېرىڭلار، — دەپتۇ.

— ياق، — دەپتۇ ھېكىمى لوقمان، — مەن بەكمۇ زەئىپلىشىپ كەتتىم، قەيىرىمنى تۇتساڭلار شۇ يېرىم بەدىنىمدىن ئاجراپ كېتىدۇ.

— قانداق قىلىمىز ئەمىسە؟ — دەپ سوراپتۇ خانىش ۋە ئۇنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ئون تۆت ياشلىق ئىككى قىزنى ئۇنىڭ ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىگە تېڭىپتۇ، بىر دەمدىن كېيىن بۇ ئىككى قىز ئۆلۈپ ھېكىمى لوقماننىڭ بارماقلىرى ھەربىرىدە كەپتۇ. يەنە ئون تۆت ياشلىق ئىككى قىزنى ھېكىمى لوقماننىڭ ئالدى - ئارقا تەرەپلىرىگە تېڭىپتۇ. بىر دەمدىن كېيىن بۇ ئىككى قىزمۇ ئۆلۈپ ھېكىمى لوقمان كۆزىنى ئېچىپتۇ. بۇ ئىش ئون قېتىم تەكرارلىنىپ يىگىرمە قىز ئۆلگەندىن كېيىن، ھېكىمى لوقمان ماغدۇرغا كىرىپ تۇرۇپتۇ ۋە ئون تۆت ياشلىق قىزدىن يەنە بىرنى كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىپتۇ، خانىش خېلىچىخان ئىسىملىك ئون تۆت ياشلىق بىر قىزنى شوتىدىن چۈشۈرۈپتۇ. خېلىچىخان شوتىنىڭ تۆۋەن بالدىقىغا دەسسەپ تۇرۇپ قولىنى بوۋايغا ئۇزىتىپتۇ، بوۋاي قىزنىڭ قولىنى تۇتىمەن دەپ بىر قېدەم يېقىنلاپتۇ، قىز بىر بالداق ئېگىزگە چىقىپ يەنە قولىنى ئۇزىتىپتۇ. ھېكىمى لوقمان قىزنىڭ قولىنى تۇتۇشقا ئىنتىلىپ شوتىغا دەسسەپ بىر بالداق ئېگىزلەپتۇ. قىز يەنە بىر بالداق ئېگىزلەپ قول سۇنۇپتۇ ... شۇنداق قىلىپ خېلىچىخانغا ئەگىشىپ ھېكىمى لوقمان زىنداندىن چىقىپتۇ - دە، قىزنىڭ قولىنى تۇتۇپ مېڭىپ ئوردىغا كەپتۇ، شاھ ئالدىغا كىرگەندە خېلىچىخان ماغدۇرىدىن كېتىپ يىقىلىپتۇ ۋە شۇئان جان ئۈزۈپتۇ. ھېكىمى لوقمان قىزلاردىن ئۆتكەن

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

قۇۋۋەت بىلەن جىسمانىي ۋە زېھنىي كۈچى تولۇقلىنىپ 30 ياشلىق قىران دەۋرىگە يېتىپتۇ. ئۇ بىر نەچچە كۈن ئىچىدە شاھنى داۋالاپ ساقايتىپتۇ. شاھ ھېكمى لوقمانىنى ماغدۇرلاندۇرۇش ئۈچۈن جېنىدىن ئايرىلغان خېلىچىخان قاتارلىق قىزلارنى كاتتا داغدۇغا، چوڭقۇر تەزىيە بىلەن بۇ يەرگە دەپنە قىلغانىكەن، شۇڭا بۇ مازار «خېلىچىخان» دەپ ئاتالغانىكەن.

يۇقىرىدىكى ئۇچ خىل رىۋايەتتە «... بۇ يەردە كاتتا بىر شەھەر بولغانىكەن» دېگەندىن ئىبارەت بىر ئورتاقلىق بار. بۇ ئورتاقلىق بىلەن خۇشئاۋات كەنتىنىڭ زېمىنىدە كوزا سۇنۇقلىرى، چىرىپ كەتكەن ئادەم سۆڭەكلىرى ... ئۇچرايدىغانلىقىنى بىرلەشتۇرگەندە، قەدىمكى زامانلاردا بۇ يەرنىڭ راستتىنلا ئاۋات شەھەر ئىكەنلىكىنى جەزىم قىلغىلى بولىدۇ.

مىللەت ئېرىق ①

ھازىرقى قاراقاش ناھىيە ئۈرچى يېزىسىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدە «مىللەت ئېرىق» دەپ ئاتىلىدىغان بىر كەنت بار. بۇ غەلىتە ئاتالغۇ قانداق كېلىپ چىققان؟

1947 - يىلى زاۋا يېزىسىنىڭ خۇمدان كەنتىدىكى دېھقانلار ئېرىق چېپىۋېتىپ كۆمۈلۈپ قالغان ياغاچ قوغاچنى ئۇچرىتىپتۇ. بىر نەچچەيلەن قوغاچنى كۆتۈرگەنىكەن، قوغاچنىڭ ئوستۇنكى يېرىمى ئاجرىلىپ چىقىپتۇ، ئاستىنقى يېرىمدا بىر جەسەتنىڭ يانقانلىقىنى كۆرۈپ، كىشىلەر چۆچۈپ كېتىشىپتۇ. جەسەت كىگىز قالپاق، يۇڭ توقۇلمىدىن تون كىيگەن بىر ئەر كىشىنىڭ ئىكەن. ئۇنىڭ يېنىدا قىلىچ، ئوقيا، كۈمۈش جام بار ئىكەن (ياشانغانلارنىڭ ئېيتىشىچە، بۇرۇنقى زامانلاردا بۇ يەردە قانلىق جەڭ بولغانىكەن). كىشىلەر بۇ جەسەتكە قاراپ:

— بۇ بىزنىڭ مىللىتىمىزدىن ئەمەسكەن.

① بۇ كەنت 1958 - يىلىدىن باشلاپ يېنا قىلىنغان 46 يىللىق تارىخقا ئىگە يېڭى يۇرت.

— باشقا بىر مىللەتنىڭ ئادىمى ئىكەن، قايسى مىللەتتىن بولغىيدى؟ — دېيىشىپتۇ. ۋاقىت ئۆتكەنسېرى:

— بىزنىڭ ئېتىزىمىزغا مىللەت ئېرىقىدىن سۇ كېلىدۇ.

— مىللەت ئېرىقىنىڭ قېشىنى ئېگىزلەيدىغان بولدۇق.

— مىللەت ئېرىقىنىڭ بويىغا جىرىم سالىمىز، — دېگەندەك گەپلەر بىلەن «مىللەت ئېرىق» دېگەن ئاتالغۇ كىشىلەر تىلىغا ئۆزلىشىپ قاپتۇ.

يالغۇز ئوغۇل

رىۋايەت قىلىدۇلەركى: ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئوغلى ئىمامى مۇھەممەت ھەنىپە ئەمەل غوۋغاسى ۋە مەزھەپ قىرغىنچىلىقىدىن بىزار بولۇپ، شاھلىقتىن ۋاز كېچىپ مەككىنى تاشلاپ ئانسى بۇۋى ھەنىپە خېنىم بىلەن تاغقا چىقىپ كېتىپتۇ.

ئۇ مەرئا ① نى شەرئا ② غا ئۆزگەرتىشنى نەچچە يۈز شەھەر خەلقىنى ئىمانغا كەلتۈرگەندىنمۇ ئۇلۇغ ئىش دەپ ھېسابلايدىكەن. شۇڭا ئۇ پۇقرالارغا باشلامچىلىق قىلىپ تاغلار ئارىسىدىكى جىلغىلاردا ئېرىق - ئۆستەڭ قېزىپ يەر ئېچىپتۇ، كاتتا ئاۋات شەھەر - يۇرتلارنى بىنا قىلغاندىن كېيىن پۇقرالار بىلەن خوشلىشىپ بۇ يەردىن ئايرىلىپتۇ. ئۇ بارغانلىكى يېرىدە يەر ئېچىپ چۆل كۆكەرتىپ نەچچە ئون يىلدىن كېيىن دۇۋا③ دەريا سىنىڭ بويىغا كېلىپ قاپتۇ. قارىسا دەريا سۈيى شارقىراپ - ئۆركەشلەپ ئېقىۋاتقان ئىكەن. ئۇ شاخ - قومۇشلاردىن كەپە ياساپ ئانسى بىلەن ماكانلىشىپتۇ. ئۇ كېچىدە ئانىسىغا ھەمراھ بولۇپ ئوخلاپ، ئەتىگەندە قورسىقىنى تويغۇزۇپ پىيالىما ④ چۆللۈكىگە بېرىپ يەر ئېچىپتۇ، كۈنلەر مۇشۇنداق ئۆتۈۋېرىپتۇ. بىر كۈنى ھاۋا تونۇرەڭ قىزىپ كەتكەندە ئىمامى مۇھەممەت ھەنىپە ئېغىر ئەمگەك قىلىپ ھېرىپ كەتكەنلىكتىن،

① تېرىلمىغان ئۇنۇمسىز يەر.
② مۇنبەت باغ - ئېتىزلىق.
③ گۇما ناھىيىسىگە قاراشلىق تاغلىق يۇرت.
④ گۇما ناھىيىسىگە قاراشلىق يۇرت.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

چۇشلۇك غىزاغا كەپىگە بارغۇسى كەلمەي توغراق تۇۋدە سايىداپ ئولتۇرۇپتۇ. ئوغلىنىڭ چۇشلۇك غىزاغا كەلمىگەنلىكىدىن ئەنسىرەپ قالغان بۇۋى ھەنىپە خېنىم بىر ئاياقتا ئاش، بىر قاپاقتا سۇ كۆتۈرۈپ بىر بېسىپ - ئىككى بېسىپ، ئوغلىنىڭ يېنىغا بېرىپتۇ. ئىمامى مۇھەممەت ھەنىپە تولىمۇ ھايالىق يىگىت بولۇپ، كۆڭلىكىنى سېلىۋېتىپ ئىشتانچاق ئولتۇرغانلىقتىن، ئانىسىغا يېرىم يالىڭاچ كۆرۈنۈپ قالغانلىقىغا قاتتىق خىجىل بولۇپ بەدەر قېچىپتۇ. ئانىسى ئۇنى:

— ۋاي بالام توختاڭ، — دەپ قوغلاۋېرىپتۇ. ئىمامى مۇھەممەت ھەنىپە قاچا - قاچا ھېرىپ ھالىدىن كەتكىلى ئاز قاپتۇ. كەينىگە قارىسا ئانىسى قوغلاپ كېلىۋېتىپتۇ. ئۇ ئانىسىغا قاراشتىن ئەيمىنىپ توختىماي يۈگۈرۈۋېرىپ، قەدەم ئالغۇچىلىك ھالى قالمىغاندا دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ:

— ئەي ئاللانىڭ زېمىنى، ماڭا ئىچ ئاغرىتىپ قوينۇڭنى ئاچ! — دەپ ئىلتىجا قىپتۇ. ئۇنىڭغا رەھمى كەلگەن زېمىن ئىككىگە يېرىلىپتۇ. ئىمامى مۇھەممەت ھەنىپە چاك ئىچىگە ئۆزىنى تاشلاپتىكەن، زېمىن بىر تەۋرەپلا تۇتىشىپ قاپتۇ. بۇۋى ھەنىپە خېنىم ئوغلىنىڭ قەبرىسىنى ياساپ ۋە قەبرە يېنىدا بىر نەچچە ئاي يىغلاپ - قاقشاپ جان ئۈزۈپتۇ. كىشىلەر ئىمامى مۇھەممەت ھەنىپىنىڭ يالغۇز ئوغۇل ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇنىڭ قەبرىسىنى «يالغۇز ئوغۇل مازىرى» دەپ ئاتاپتۇ.

ھازىرمۇ بۇ مازارنىڭ يېنىدا مىڭدەك كىشى ناماز ئوقۇيالايدىغان كونا غېرىبانە خانىقا بار. بۇ مازاردىن شىمال تەرەپكە بەش - ئالتە يۈز مېتىرغىچە ماڭسا «بۇۋى ھەنىپە خېنىمنىڭ مازىرى»غا كەلگىلى بولىدۇ. بۇ قەبرىلەرنىڭ ئۈستىدىكى قۇرۇپ كەتكەن قومۇشلار، ئېگىز خادىلارغا چېگىپ قويۇلغان قىزىل، يېشىل، كۆك... رەڭلىك لاتىلار كىشىگە غېرىبلىق - مىسكىنلىك ھېس قىلدۇرىدۇ. ھازىرقى قاراقاش ناھىيە ئۇرچى يېزىسىنىڭ بۇ كەنتى ئەنە شۇ رىۋايەتتىكى «يالغۇز ئوغۇل» نامى بىلەن ئاتىلىدۇ.

كۆيا رىۋايىتى

تارىخىي مەنبەلەرگە قارىغاندا، 1000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتلار مۇقەددەم، ھازىرقى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ كۆيا يېزىسى تەۋەلىكىدىكى بۇ جايلار قەدىمكى كېرىيىگە تەۋە [1] بولغانىكەن. قەدىمكى پىرسىيە (پارس) دۆلىتىدىن كېرىيىگە كەلگەن «كۆيۇر» دېگەن كىشى كېرىيە پادىشاھى ئابدۇللا شاپۇرنىڭ كۆيئوغلى سىياۋۇشنىڭ بۇ يېرىدە بىر ئۆستەڭ قېزىشىغا يارەملەشكەنىكەن. بۇ كىشىنى ياد ئېتىپ تۇرۇش ئۈچۈن ئۆستەڭگە «كۆيۇر» دەپ ئاتالغانىكەن. «كۆيۇر» دېگەن ئاتالغۇ يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىشىلەر تىلىغا «كۆيا» دەپ ئۆزلىشىپ قالغانىكەن.

تەلۋىلەر

تەخمىنەن 500 يىل ئىلگىرى ھازىرقى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ كۆيا يېزىسىدىكى بۇ جايدا، توختى غوجىكام ئىسىملىك مەسكەر ياشىغانىكەن. جامائەت ئىچىدە يۈز - ئابرۇيلۇق بۇ كىشىنىڭ بىر قىزى چىرايلىق چوڭ بوپتۇ. بۇ قىز بىلەن توي قىلىشنى ئارزۇ قىلغان يىگىتلەردىن بىرى توختى غوجىكامنىڭ ھەيۋىسىدىن ئەيمىنىپ ئۇنىڭ ئۆيىگە كىرىشكە جۈرئەت قىلالماي، قىزنىڭ سىرتقا چىقىشىنى ئۈمىد قىلىپ يولدا ناخشا ئېيتىپ مېڭىپتۇ. توختى غوجىكام بۇ يىگىتنى تۇتۇۋېلىپ:

— مېنىڭ ئۆيۈمنىڭ ئالدىغا كېلىپ ناخشا ئېيتىشىڭدىكى غەرىزىڭ نېمە؟ — دەپ سوراق قىلىپ، بالداق بىلەن بىر نەچچىنى ئۇرۇپتۇ. ئەتراپتىكى كىشىلەر توختى غوجىكامنىڭ يولسىزلىقىدىن نارازى بولۇپ:

— ئۆتۈپ كەتكەن تەلۋە ئادەمكەن بۇ، — دېيىشىپتۇ. توختى غوجىكامغا سىڭىپ قالغان بۇ لەقەم ئەينى يىللاردىن باشلاپ، بۇ

---

① تۇران دۆلىتى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

مەھەللىنىڭ، كېيىنچە كەنتنىڭ نامى بولۇپ قاپتۇ.

تەلۇلەر دېگەن ئاتالغۇ توغرىسىدا يەنە بۇنداق پاراڭلارمۇ بار: ئىلگىرى بۇ مەھەللىدە بىر جەمەتلىك بەش - ئالتە ئائىلىلىك كىشىلەر ياشىغانىكەن. بۇلار ئۆزئارا ئىناق ئۆتمەي كېچىككىنە ئىشلار ئۈچۈنمۇ جېدەللىشىدىكەن، قوشنا مەھەللىدىكىلەر بىلەنمۇ سۇ ياكى پاسىل تالىشىپ دائىم ئۇرۇش - ماجىرا قىلىدىكەن. يولسىزلىق قىلغانلىقى ئۈسپاتلىنىپ، يۇرت چوڭلىرىدىن تەنقىد - تەنبىھ ئاڭلىسا قايىل بولماي زاكونلىشىدىكەن ھەم ماجىرادىن باش تارتمايدىكەن. بىر كۈنى قوشنا مەھەللىدىكىلەر بۇلار ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ يۇرت چوڭلىرىنىڭ ئالدىغا كەپتۇ. يۇرت چوڭلىرى:

— ئەسكىگە بىر قوشۇق قويۇپ بەرگۈلۈك، ئۇ تەلۇلەر بىلەن تەڭ بولماڭلار، — دەپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ جېدەلخورلارغا قويۇلغان «تەلۇلەر» دېگەن لەقەم يۇرت - مەھەللىنىڭ نامىغا ئايلىنىپ قاپتۇ (ئادەتتە تولۇق چۇچۇمىگەن تەمى ئاچچىق، پۇرىقى قاڭسىق ياغنى تەلۇە ياغ دەيمىز. تىلىمىزدا يەنە «ئادەمنىڭ تەلۇسى — تۇگمەس غەلۇسى» دېگەن ھېكمەتلىك گەپمۇ بار).

قايغۇلۇق

ھازىرقى قاراقاش ناھىيە كۇيا يېزىسىدىكى بۇ يۇرتقا قايغۇلۇق دەپ ئىسىم قويۇلغانلىقى توغرىسىدا بۇنداق ئىككى خىل رىۋايەت بار.

بىر خىلى: سىرتتىن كەلگەن بىر كىشى بۇ يەرلىك بىر كىشىدىن يول سوراپتۇ. بۇ كىشى جاۋاب بەرمەي غەمگە پاتقان ھالدا قاراپ تۇرۇپتۇ. سىرتتىن كەلگەن كىشى يەنە بىر كىشىدىن يول سورىغانىكەن، ئۇمۇ زۇۋان سۇرمەپتۇ. ئۇچىنچى كىشىدىنمۇ جاۋاب ئالالماپتۇ. يول سورىغان كىشى:

— قۇلىقىڭلارغا گەپ كىرمىدى، ھەممىڭلار پەرىشان - قايغۇلۇق ئىكەنسىلەر، — دەپتۇ. شۇندىن كېيىن بۇ يۇرتقا «قايغۇلۇق» دەپ نام سىڭىپ قاپتۇ.

يەنە بىر خىلى: بۇ يەرنىڭ ئېتىزلىقلىرى ئېگىز، ئېرىقلىرى پەس

بولغاچقا، سۇنى تۇغلاپ - چىڭقاپ يان ئېرىقلارغا قايغۇزۇپ، ئاندىن ئېتىزلارغا باشلىيالايدىكەن. سۇنى قايغۇزىدىغان چوڭ - كىچىك ئازمىلار ھەر دوقمۇشتا ئۇچراپ تۇرغانلىقتىن، بۇ يۇرت «قايغۇلۇق» دەپ ئاتالغانكەن.

«مىڭمو»

رىۋايەت قىلىنىشىدىن، بۇنىڭدىن مىڭ يىل ئىلگىرى تۆتئېغىللىق مىجىت ھاجىم ھەجدىن قايتىپ ياۋغا يېقىن قالغاندا ئاقساقاللىق، مويسىپىت بىر كىشى (خىزىر) ئۇنىڭدىن:

— ھاجىم، ئۆزلىرى خۇدا يولىدا ھەج قىلىمەن دەپ كۆپتىن - كۆپ رىيازەت چەكتىلە. بۇنىڭ ئۈچۈن مەن ئۆزلىرىگە بىر ياخشىلىق قىلىش نىيىتىگە كەلدىم. قېنى دېسىلە، مەن راۋا قىلالايدىغان قانداق ھاجەتلىرى بار؟ — دەپ سوراپتۇ. مىجىت ھاجىم:

— يوقسۇ تەقسىر، مەن ھاجىتىمنى بىر ئاللاغىلا ئېيتىمەن، ئاللادىن ئۆزگە ھېچكىمدىن شەپقەت - ياخشىلىق تىلىمەيمەن، — دەپتۇ.

— تولىمۇ دۇرۇس گەپ قىلدىلا، — دەپتۇ مويسىپىت كىشى، — لېكىن، مېنىڭ سىلىگە بىر تەۋسىيە گېپىم بار. ھاسىلىرىنى يەرگە تەگكۈزگەن پېتى كەينىلىرىگە قارىماي ماڭغايلا.

مىجىت ھاجىم ئۇ كىشىنىڭ دېگىنى بويىچە ھاسىسى بىلەن يەرنى سىزىپ كەينىگە قارىماي مېڭىۋېرىپتۇ. مېڭىپ - مېڭىپ يۇرتى — تۆتئېغىلغا كەپتۇ. ئۆيىنىڭ ئالدىغا كېلىپ كەينىگە شۇنداق قارىسا ھاسىنىڭ ئىزىدىن ئېچىلغان ئۆستەڭدە لىقمۇ لىق سۇ ئېقىپ كېلىۋېتىپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان، بۇ ئۆستەڭنىڭ سۈيىنى باشقۇرۇش ھوقۇقى مىجىت ھاجىم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا مەنسۇپ بولۇپ كەلگەنمىش. قوشنا يۇرتتىكى قوداي لەقەملىك تۇردى ھاجىنىڭ ئوغلى مەتتوختى ھاجى يىلمۇ يىل يەر ئېچىشنى داۋاملاشتۇرۇپ ئېتىز - باغلارنى ھەددىدىن زىيادە كېڭەيتىۋېتىپتۇ. بىراق، ئۆستەڭ پەس، يەر ئېگىز بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئاياغ يۇرتلۇقلار سۇ بەرمىگەنلىكتىن، قودايلارنىڭ ئېتىزلىقلىرى ئۇدا بىر نەچچە يىل ئاق

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قاپتۇ. مەتتوختى هاجى سۇنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن مىجىت هاجىنىڭ ئۆستەڭگە مىراسخور ئوغلى ئاخۇن هاجىغا 2000 مو يەرنى هەدىيە قىپتۇ. بۇ سوۋغاتنىڭ بەدىلىگە، ئاخۇن هاجى ئۆستەڭنىڭ بېشىغا ئازما سېلىپ، قودايلارنىڭ ئېتىز - باغلىرىنى سۇغىرىشقا شارائىت يارىتىپ بېرىپتۇ.

ئاخۇن هاجى سوۋغاتلىق يەرلەرنى سېتىپ - سېتىپ 1000 مو يېرى قالغاندا خېرىدار چىقماپتۇ. ئاخۇن هاجى «1000 مو يېرىم قالغاندا، هېچكىم خېرىدار بولمىدى» دەپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ «مىڭمو» دېگەن ئاتالغۇ يۇرت نامى سۈپىتىدە كىشىلەر تىلىغا سىڭىپ قاپتۇ. يىللارنىڭ ئايلىنىۋېرىشىگە ئەگىشىپ ئادەملەر كۆپىيىپ يۇرت كېڭىيىپ بېرىپتۇ. «مىڭمو» دېگەن ئاتالغۇنىڭ ئەسلىدىكى تار مەنىسى كېڭىيىپ، هازىرقى قاراقاش ناهىيە ياۋا يېزىسىنىڭ قوداي، باشئېرىق، شاخلىق، مىڭمو، هالايلىدىن ئىبارەت بەش كەنتلىك بىر يۇرتنىڭ نامىغا ئايلىنىپ قاپتۇ.

بۇدا

ئىسلام قوشۇنلىرى ئۇدۇن بۇددىستلىرى بىلەن جەڭ قىلغان يىللاردا، بۇددا دىنىدىن ۋاز كېچىشنى خالىمىغان بىر نەچچە ئائىلىلىك كىشى يۇرتىدىن ئايرىلىپ هازىرقى قاراقاش ناهىيە پۇرچاقچى يېزىسى هالۇكۆل كەنتىدىكى بۇ جايغا كۆچۈپ كەپتۇ. نەچچە ئون يىلدىن كېيىن بۇ كىشىلەر قوشنا كەنتتىكى مۇسۇلمانلار بىلەن مازارغا، مەسچىتكە بىللە بارغان بولسىمۇ، كېچىلىرى بۇنقا چوقۇنۇشنى داۋاملاشتۇرغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ توغراقلىق ئارىسىدىكى كىچىك مەھەللىسى «بۇددا» دەپ ئاتىلىپ، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «بۇدا» غا ئۆزگىرىپ قاپتۇ.

باشجاي

تەخمىنەن 850 يىل ئىلگىرى هازىرقى قاراقاش ناهىيە پۇرچاقچى يېزىسىغا تەۋە بۇ يەرلەر ئىنسانىنىڭ ئىزى چۈشمىگەن قۇملۇق ۋە

توغراقلىق جاڭگال ئىكەن. ئىمامى ئەسكەرنىڭ خىزمەتچىلىرىدىن يەتتە كىشى بۇ يەردىكى تەبىئىي كۆلنىڭ بويىغا ھاسىلىرىنى سانجىپ قويۇپ نانلىرىنى سۇغا چۆكۈرۈپ يېيىشىپتۇ. قورساقلىرىنى تويغۇزۇپ بىردەم ھاردۇق ئالغاندىن كېيىن سەپەرنى داۋاملاشتۇرماقچى بولۇپ، ھاسىلىرىنى سانجىپ قويغان يەردىن تارتىپتۇ - يۇ، تارتالماپتۇ. قارىسا ھاسىلار ياشىرىپ شاخ - پۇتاقلىرى ئەتراپقا سايە تاشلاپ تۇرارمىش. بۇ تېرەكلەر بىر نەچچە دەۋرنى باشتىن كەچۈرۈپ، 1947 - يىللىرىغا كەلگەندە سەككىز ئادەمنىڭ غۇلىچى يەتمەيدىغان توملۇقتا چوڭىيىپ، ئىچىدىكى كامار - بوشلۇقتا بىر نەچچە ئادەم يېتىپ ئۇخلاشقا مۇمكىن بولغانىكەن، پۇتاقلىرى كېسىلىپ قاراقاش دەرياسىنىڭ ياغاچ كۆۋرۈكىنى ياسىغاندا، تۆۋرۈك قىلغانىكەن.

بۇ يەتتە كىشىنىڭ ئىچىدىن سۇلتان لاچىن ئاتا ئىسىملىك كىشى بۇ يەردە جاي تۇتۇپ (ماكانلىشىپ) ياشاپتۇ. بۇ كىشى قازا قىلغاندا ياسالغان قەبرە «سۇلتان لاچىن ئاتام مازىرى» دېيىلىپتۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يېقىن يۇرتلاردىن كىشىلەر كۆچۈپ كېلىشىپ يۇرتقا ئايلانغان بۇ يەر — «جاي» دەپ ئاتىلىپتۇ. ئۆلگەنلەر «سۇلتان ئاتا مازىرى» غا كۆمۈلۈۋېرىپ، بۇ مازارنىڭ دائىرىسى 80 مودىن، كونا - يېڭى قەبرىلەر 2000 دىن ئېشىپ كېتىپتۇ. ساق ۋە سۇنغان كوزىلار، خىش تاملىق مەقبەرىلەر گۆر كولانغان جايلاردىن ئۇچراپ تۇرىدىكەن.

«قازاق مازار غوجام»

ھازىرقى قاراقاش ناھىيە قويچى يېزىسىنىڭ باشقازاق ۋە ئاياغقازاق كەنتلىرىنىڭ تۇتاشقان يېرىدە «قازاق مازار غوجام» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەبرىستانلىق بار. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، سۇلتانى زەنجىرى كاسانى نەچچە ئون ئەسكەر ۋە خىزمەتچىلىرى بىلەن بۇ يەرگە كەلگەندە، قانغا مىللەنگەن كىيىملەرنى بىر تۆگىگە ئارتىپ كېلىۋاتقان بىر قېرى بۇتپەرەسكە ئۇچراپتۇ. سۇلتان زەنجىرى كاسانى ئۇنىڭدىن:

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

— نېمانداق يالغۇز ماڭدىڭ، بىزگە ئۇچراپ قېلىشىڭدىن قورقمىدىڭمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. بۇتپەرەس قېرى:

— ھەمراھلىرىمنىڭ ھەممىسى تۇنۇگۈنكى جەڭدە ئۆلۈپ تۈگىدى، مەن ئۇلارنىڭ كىيىم - كېچەكلىرىنى خوتۇن - بالىلىرىغا يەتكۈزۈپ بېرىشكە ماڭغانتىم. بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەيمەن، — دەپ يالۋۇرۇپتۇ. بىر خىزمەتچى سۇلتان زەنجىرى كاسانغا:

— بۇ قېرى بۇتپەرەسنى ئۆلتۈرۈۋېتەيلى، — دەپ مەسلىھەت بېرىپتۇ.

— ياق، — دەپتۇ سۇلتانى زەنجىرى كاسانى، — بىزگە قارشى تۇرالمايدىغان قېرى - ئاجىز دۈشمەنلىرىمىزنى ئۆلتۈرۈۋەتسەك، دىنىي ئىسلامىيىمىزغا مۇخالىپلىق قىلغان بولۇرمىز. ئۇنى قويۇۋېتىڭلار، بالا - چاقىلىرى بىلەن دىدارلىشىۋالسۇن.

سۇلتانى زەنجىرى كاسانىنىڭ رەھىم - شەپقىتىدىن تىرىك قالغان بۇ قېرى بۇتپەرەس ئەسلىي ۋەزىپىسىگە سادىق بولۇپ، بۇددىستلار قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ، سۇلتانى زەنجىرى كاسانىنى ھەم ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى ئۇخلاۋاتقان يېرىدىلا چېپىپ ئولتۇرۇپتۇ. بۇلار دەپنە قىلىنغان مازارلىققا كېيىن يەرلىك كىشىلەرمۇ دەپنە قىلىنغانلىقتىن، «قازاق مازار غوجام» دەپ ئاتىلىپتۇ.

توپلۇق (تۇتلۇق)

بۇنىڭدىن 1020 يىل ئىلگىرى كاسانىلىق سۇلتانى ھەيدەر ۋە ئۇنىڭ بىر نەچچە ئەسكىرى، ئاش - تاماق تەييارلايدىغان يەتتە نەپەر قىز خىزمەتچىسى، بۇددا ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ (ئەسىرگە چۈشۈپ) قېلىپ شېھىت بوپتۇ. بۇ جاي قۇملۇق بولغاچقا، جەسەتلەر قېلىن تاختايدىن ياسالغان تاۋۇتلارغا سېلىنىپ دەپنە قىلىنىپتۇ. ئىسلام قوشۇنلىرىدىن بىر قىسمى بۇددا ئەسكەرلىرىنىڭ مۇھاسىرىسىنى يېرىپ چىقىپ، ئىمامى ئەسكەرنىڭ كەينىدىن يېتىپ بېرىپتۇ. ئىمامى ئەسكەر ئۇلاردىن:

— سۇلتانى ھەيدەر نەدە قالدى؟ — دەپ سوراپتۇ. ئۇلار:

— تابۇتلۇقتا قالدى، — دەپتۇ. شۇ چاغدىن باشلاپ بۇ جاي «تابۇتلۇق» دەپ ئاتىلىپتۇ. بۇ ئاتالغۇ بىر نەچچە ئەسىر داۋامىدا «توبۇتلۇق» قا ئۆزگىرىپ، كېيىن «توپۇلۇق» قا قىسقىراپتۇ. يەنە باشقا گەپلەرگە قارىغاندا، بۇددا ئەسكەرلىرىگە تۇتۇلۇپ قېلىپ شېھىت بولغانلار دەپنە قىلىنغان بۇ مازار دەسلەپتە «تۇتۇلۇغلۇق» دەپ ئاتىلىپ، كېيىنچە «تۇتلۇق» قا قىسقىراپتۇ.

تۆۋەت

هازىرقى قاراقاش ناھىيە تۆۋەت يېزىسىنىڭ نامى بولغان «تۆۋەت» دېگەن ئاتالغۇنىڭ قانداق كېلىپ چىققانلىقى توغرىسىدا بىر - بىرىگە ئوخشىمايدىغان بۇنداق ئىككى خىل قاراش خەلق ئارىسىدا بىللە ساقلىنىپ كەلمەكتە. بىر خىلى: بۇخارانىڭ يېنىدىكى دەۋەت دېگەن يۇرتتىن بىر كىشى خوتەنگە يۈرۈش قىلغان ئىسلام قوشۇنلىرىغا ئوزۇق - تۈلۈك، قورال - ياراق يەتكۈزىدىغان ئارقا سەپ خىزمەتلىرىگە مەسئۇل ئەمەلدارلارنىڭ بىرى ئىكەن. بۇ كىشى خوتەن خەلقى بۇددا دىنىدىن ۋاز كېچىپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا يۈزلەنگەندىن كېيىن يۇرتىغا (دەۋەتكە) قايتىپ كەتمەي، بۇ جايدا ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقتىن، بۇ مەھەللە دەۋەت دەپ ئاتالغانىكەن. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «دەۋەت» دېگەن ئاتالغۇ «تۆۋەت» گە ئۆزگىرىپ قالغانىكەن.

يەنە بىر خىلى: خوتەن خەلقى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلغان دەۋرنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا، كەشمىرلىك بىلەن تىبەتلىك (شىزاڭلىق) نىڭ ئوتتۇرىسىدىن تۇغۇلغان ئىسھاقباي ئىسىملىك كىشى بۇ جايدا ئېرىق چېپىپ، يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلغانلىقتىن، شۇ زاماندىن باشلاپ بۇ مەھەللە تىبەت دەپ ئاتىلىپ، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «توۋەت» كە ئۆزگىرىپ قالغانىكەن.

بۇ كەنتتە «توۋەت مازارخوجام» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەبرىستانلىق بار. بۇ قەبرىنىڭ تېگىدە بۇددىست ئەسكەرلىرى بىلەن جەڭ قىلىش جەريانىدا قۇربان بولغان سۇلتانى ئەھمەد زەنجىرى

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

كاسانىنىڭ جەستى كۆمۈلگەنىكەن. سۇلتانى ئەھمەد زەنجىرى كاسانى[1] شېھىت بولۇپ 100 يىلچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، زور تۈركۈمدىكى ئىسلام قوشۇنلىرى كېلىپ خوتەن تەۋەلىكىدە ئىسلام دىنىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى مۇستەھكەملەپ، يەنە 100 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن (تەخمىنەن 1250 - يىللىرى) قەشقەر پادىشاھى يۈسۈپ قادىرخان مەخسۇس كىشىلەرنى بەلگىلەپ، جەڭلەردە شېھىت بولغان قوماندانلارنىڭ كۆمۈلگەن يەرلىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ تېپىپ چوڭ قەبرىلەرنى قاتۇرۇپ، تۆت ئەتراپىغا سالاسۇنلارنى ئورنىتىپ، تۇغ - ئەلەملەرنى تىكلەپ مازارلارنى بارلىققا كەلتۈرگەنىكەن. جۈملىدىن بىر كىشى تۆۋەتكە كېلىپ ياشانغان كىشىلەرنى جەم قىلىپ، سۇلتانى ئەھمەد زەنجىرى كاسانىنىڭ كۆمۈلگەن يېرىنى تېپىپ بۇ مازارنى بارلىققا كەلتۈرگەن ھەم دۇئاخانا، مەسچىتلەرنى سالدۇرۇپ ۋەخپە يەرلەرنى ئاجرىتىپ، ئىمامى، شەيخلەرنى تەينلەپ قايتقانىكەن. بۇنىڭدىن 1024 يىل ئىلگىرى تۆت ئىمامى زەببۇللا باشچىلىقىدىكى ئىسلام قوشۇنلىرى ئۇرۇشلاردا قىرىلىپ، ھايات قالغان 40 چىلتەن ئارىسىدىكى بىر ئەسكەرنىڭ ئەۋلادى بولغان موللا خوجا مەۋلۇدى ئىسمىلىك كىشى، شۇ چاغدا بۇ مازارنىڭ شەيخلىقىغا تەينلەنگەندىن كېيىن مەكتەپ ئېچىپ يۇرت خەلقىغە، بولۇپمۇ ياش - ئۆسمۈرلەرگە دىنىي بىلىملەرنى ئۆگەتكەنىكەن.

چاقار

ھازىرقى قاراقاش ناھىيىسىنىڭ تۆۋەت يېزىسىدىكى بۇ جاي ئىلگىرى چاقار دەپ ئاتىلاتتى. «چاقار» ئاتالغۇسىنىڭ قانداق پەيدا بولغانلىقى توغرىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت بار: مۇسۇلمان لەشكەرلەردىن ئىمامى نۇرىددىنخان ئىسمىلىك بىر زات قوشۇندىن ئايرىلىپ قېلىپ، بۇتپەرەس قوشۇننىڭ قورشاۋىدا قاپتۇ. ئۇ كىشى

[1] ئېيتىشلارغا قارىغاندا، سۇلتانى ئەھمەد زەنجىرى كاسانى، ياقۇپ كاسانى، خوجا سۇلايمان كاسانى قاتارلىق يەتتە قوماندان مەختۇم ئەزەمنىڭ نەۋرىلىرى ئىكەن.

بىر ئامال قىلىپ قورشاۋدىن قۇتۇلۇپ، ئاتنى چاپتۇرغانچە قېچىپتۇ. ئۇ دەريا بويىغا كېلىپ بىر قويچىدىن سوراپ پاناھلانغۇدەك جاينى بىلىۋالغاندىن كېيىن، ئۆزىنى قوغلاپ كەلگەنلەرنى ئېزىقتۇرۇۋېتىشنى تەلەپ قىلىپ يولغا راۋان بوپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي بۇددىست قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىپ:

— ئاتلىق قاچقۇننى كۆردۈڭمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. قويچى:

— كۆرمىدىم، — دەپتۇ. بۇددىستلار ئۇنىڭ جاۋابىغا ئىشەنمەي:

— ئۇنىڭ كەتكەن يېرىنى ئېيتىپ بەرسەڭ، بىز ساڭا نۇرغۇن مال - دۇنيا بېرىمىز، — دەپتۇ. قويچى ئىمامى نۇربىدىنخانىنىڭ يوشۇرۇنغان يېرىنى ئېيتىپ بېرىپتۇ. بۇددىستلار ئىمامى نۇربىدىنخانىنى تۇتۇۋېلىپ قەتلى قىپتۇ. قويچى چېقىمچىلىق قىلغانلىقتىن، ئۇنىڭ بالىلىرىغا «چاقارلار» دەپ لەقەم سىڭىپ قاپتۇ. بۇلار شۇ چاغلاردىن باشلاپ دولانلار دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە. بۇلار ئۇلۇغلارنىڭ قارغىشىغا ئۇچرىغانلىقتىن، ھازىرغا قەدەر نامراتلىق، موھتاجلىقتىن قۇتۇلالماپتىمىش.

ئىمامى ئەسكەر

ھازىرقى قاراقاش ناھىيە يېڭىيەر يېزىسىدىكى «ئىمامى ئەسكەر» دېگەن بۇ كەنت نامى ھەققىدە مۇنداق رىۋايەت خەلق ئىچىدە ئەۋلادتىن ئەۋلادقا داۋاملىشىپ كەلمەكتە:

ئىمامى ھەسەننىڭ ئەسكىرىي كۈچلىرى مۇشۇ جايدا بارىگاھ قۇرۇپ، بۇددىستلارغا قارشى غازات قىلغانىكەن. بۇلارنىڭ تامىقى ھازىرقى «قازانتوغراق» دېگەن جايدا پىشۇرۇلۇپ يەتكۈزۈپ بېرىلىدىكەن. قاراقاش دەرياسى بويىدىكى «شېھىتلىك» دېگەن مازارنىڭ ئورنى ئۇلارنىڭ نامار ئوقۇپ، ئىستىقامەت قىلىدىغان ئورنى ئىكەن. بىر ئەتىگىنى بۇلارغا قارشى دەريا بويلاپ يۇرۇش قىلىپ كەلگەن بۇددىستلار ئۇلارنىڭ بامدات نامىزىغا ئولتۇرغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بېسىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ ئارقا تەرىپىدىن قىلىچ ئۇرۇشقا باشلاپتۇ. قىرىق بىر سەپ ئادەمدىن نامار ئاخىرلاشقۇچە چېپىلماي

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قالغان ئۇچ سەپ مۇسۇلمان قېچىپ كېتىپتۇ. كېيىن بۇلار ھازىرقى «ئىمامى ئەسكەر» دەپ ئاتالغان مازارنىڭ ئورنىدا قەتلى قىلىنغانكەن.

قوشۇلاش

ئىسلام ئەسكەرلىرى خوتەننى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، قاراقاش دەريياسىنى بويلاپ شىمالغا يۈرۈش قىپتۇ. ئۇلار قۇملۇققا قانچە ئىچكىرىلەپ كىرگەنسېرى دەريا سۈيى شۇنچە تارتىلىپ، ئاخىر سۈسىز چۆللۈككە چىقىپ قاپتۇ. چىداپ بىر نەچچە كۈن يول يۈرۈپتۇ. ئەمما، ئۇسسۇزلۇق ئۇلارنى ئاخىر دەرماندىن كەتكۈزۈۋېتىپتۇ. ئۇلار ھوشىدىن كېتىشكە، جان ئۈزۈشكە باشلاپتۇ.

مۇشۇ ۋاقىتتا ئەرشتە ساياھەت قىلىۋاتقان ھەزرىتى ئىمامى ئەلى بۇ يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقانكەن. ئۇ كۆرۈپتۈكى، يېقىن ئىككى دەريا (قاراقاش، يورۇڭقاش دەرياسى) بىر - بىرىگە قوشۇلماي ئېقىپ قۇم ئىچىگە سىڭىپ كېتىۋېتىپتۇ. دەريا سۈيى تۈگىگەن يەرلەردە بولسا تالاي ئادەملەرنىڭ ئۇسسۇزلۇقتىن ئۆلگەن جەسەتلىرى، ئىسلام ئەسكەرلىرىنىڭ بىچارە ھالىتى كۆزگە تاشلىنىپتۇ. ھەزرىتى ئىمامى ئەلى خۇداغا ئىلتىجا قىلىپ:

— ئى خۇدا، ئۇلۇغ قۇدرىتىڭ بىلەن بۇ ئىككى دەريانى بىرلەشتۈرۈپ، جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى بۇ قۇملۇقتا سۇ قېيىنچىلىقىنى ھەل قىلساڭ، سېنىڭ سادىق بەندىلىرىڭ بىھۇدە ئۆلۈپ كەتمەسە! — دەپتۇ.

شۇئان شەرقتىكى دەريا ئېگىلىپلا غەربتىكى دەريانى تۇتىشىپتۇ. ئىككى دەريا بىرلەشكەندىن كېيىن سۇ قۇملۇقلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ چوڭ دەريانى (تارىم دەرياسىنى) قۇيۇلۇپتۇ. شۇ چاغدىن باشلاپ خوتەن بىلەن ئاقسۇ ئوتتۇرىسىدا بىرىش - كېلىش باشلىنىپتۇ. ئىككى دەريا بىرلەشكەن جاي «قوشۇلاش» دەپ ئاتىلىپتۇ. ۋاقىتىنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «قوشۇلاش» سۆزى «قوشلاش» قا ئۆزگىرىپتۇ.

غەربتىكى دەريانىڭ ئۇدۇل ئاققان (سەل شەرققە قاراپ) ئىزىنى

ھازىرمۇ كۆرگىلى بولىدۇ.

مارجان

رىۋايەت قىلىنىشىچە، خوتەن بۇددىستلىرى بىلەن ئىسلام ئەسكەرلىرى قاراقاش دەرياسى بويىدا دەھشەتلىك ئۇرۇش قىپتۇ. بۇ ئۇرۇشتا ئىسلام ئەسكەرلىرى زور تالاپەتكە ئۇچراپ، قىرىلىپ ئاز بىر قىسمىلا قاپتۇ. ئىسلام ئەسكەرلىرى ناھايىتى ئۇمىدسىزلىك ئىچىدە تۇرۇۋاتقان مۇشۇنداق بىر پەيتتە، بۇددىستلار ئىچىدىن ئىسلام دىنىغا مايىلراق ماجام ئىسىملىك بىر ئەسكەر كېچە تەڭدىن ئاشقاندا ئىسلام ئەسكەرلىرىگە ئاخبارات يەتكۈزۈپ مۇنداق دەپتۇ:

— ھازىر بىز تەرەپتىكىلەر غەلىبە خۇشاللىقىدىن ئۆلگۈدەك ئىچىشىپ ياتماقتا. ھەتتا قاراۋۇللارمۇ بىر - بىرىنى تونۇيالمىغۇدەك مەست بولۇپ كەتتى. ناۋادا سىلەر غەلىبە قىلىمىز دەيدىكەنسىلەر، ھازىرلا قوزغالساڭلار ئۇلارنى چوقۇم مەغلۇپ قىلالايسىلەر، — ماجام مۇشۇ سۆزنى دەپ قويۇپلا قايتىپ كېتىپتۇ.

ئىسلام ئەسكەرلىرى تېزدىن يۇرۇش قىلىپ، بىر نەچچە سائەت ئىچىدىلا بۇددىستلارنىڭ قېنىدىن دەريا ئاققۇزۇپتۇ. ماجامنىڭ ئاخبارات سەۋەبىدىن ئىسلام قوشۇنىدىكىلەر غەلىبە تۇغىغا ئېرىشىپتۇ. ئەمما، بىر قىسىم بۇددىستلار ماجامنىڭ خەۋىر يەتكۈزگەنلىكىنى سېزىپ قېلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ قېيما - چېيما قىلىۋېتىپ قېچىپتۇ.

ئىسلام قوشۇنىدىكىلەر ماجامغا چوڭقۇر ماتەم بىلدۈرۈپ، مۇسىبەتكە چۈشۈپتۇ. ئۇنىڭ جەسىتىنى ئىسلام قائىدىسى بويىچە مۇشۇ قۇملۇققا كۆمۈپ بۇ يەرنى «ماجام» دەپ ئاتاپتۇ. كېيىن بۇ ئىسىم «مارجان» غا ئۆزگىرىپ قاپتۇ.

كاللا ئاستى

1910 - يىللىرى، ئەتىياز. ئۇچ ئېشەككە شايى - ئەتلەسلەرنى

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

يۇكلەپ خوتەندىن يولغا چىققان ئىككى سودىگەر قاراقاش دەريا‌سى ئېقىنىنى بويلاپ قۇملۇق دۆڭلەر ئارىسىدىكى چىغىر يول بىلەن ئاقسۇغا كېتىۋاتاتتى. 60 ياشلاردىكى ئايال ئۇلارنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە:

— ئىككى غوجامدىن ئىككى نان سەدىقە تىلەيمەن، — دېدى. ئىككى سودىگەر ئادەمزات ياشىمىغان بۇ قۇملۇقتا بىر تىلەمچى ئايالنىڭ بارلىقىغا ھەيران قېلىپ، ئۇنىڭ تىلىگىنىنى بەردى. ئانىسىنىڭ «ئىككى غوجامدىن ...» دېگەن ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئىككى ئادەم كەلگەنلىكىنى پەملىگەن ئۇچ ئوغۇل ئاللىقاچان بىلەپ قويۇلغان خەنجەرلىرىنى ئېلىپ گەمىدىن يۈگۈرۈپ چىقتى - دە، ئىككى يولۇچىنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، جەسەتلەرنى دۆڭنىڭ دالدىسىدىكى كاتەككە تاشلىدى. ئولجىغا چۈشكەن تەڭگىلەرنى ئانىسىغا بېرىپ، شايى - ئەتلەسلەرنى گەمىگە يوشۇردى. بىر ھەپتىدىن كېيىن ئانىسىنىڭ:

— ئالتە غوجام، ئالتە نان سەدىقە بەرگەيلا، — دېگەن ئاۋازىنى ئاڭلىغان ئۇچ ئوغۇل ئالتە يولۇچىغا كۆچى يەتمەسلىكىنى پەملەپ گەمىدە يوشۇرۇنۇپ ئولتۇرۇۋەردى. بىر نەچچە ئايدىن كېيىن خوتەندە «تۆتتىن ئاز سەپەرچىنى ئېيىق يەپ كېتىدىكەن»، «يولدا قاراقچى بار ئىكەن» دېگەن گەپلەر پەيدا بولدى. «تىلەمچى ئايال» ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئادەم ئۆلتۈرۈشنى داۋاملاشتۇرۇۋەردى. 20 دىن ئارتۇق جەسەت كۆمۈلگەن كاتەكتىن ئۇچ تۈپ يانتاق ئۇنۇپ چىقتى. ئوتتۇرانچى ئوغۇل توختىنەزەر ئۇچ تۈپ يانتاققا تاۋۇز ئۇلىدى. ھەيھات، تاۋۇز دېگەن شۇنداقمۇ يوغان چۈشەمدۇ؟! بىر تاۋۇزنى بىر ئادەم تەسلىكتە كۆتۈرەلەيتتى. ئۇلارنىڭ ئاقسۇدىن خوتەنگە كېلىۋاتقان كارۋانلاردىن ئولجا ئالغان ئات ۋە تۆگىلىرى بار ئىدى، ئۇچ ئوغۇل ئىككى تاۋۇزنى بىر تۆگىگە جايلاشتۇرۇپ بىردىن ئاتقا مىنىپ يولغا چىقتى. ئۇلار تاۋۇزلارنى خوتەننىڭ ئامبىلىغا سوۋغات قىلىپ كۆپ ئىنئام ئالماقچى ئىدى. ئامبال بۇ سوۋغاتنى قىزغىنلىق بىلەن قوبۇل قىلدى ھەم:

— مەن ئۆمرۈمدە بۇنداق يوغان تاۋۇزلارنى كۆرمىگەنتىم. قانداق

قىلىپ بۇنچە يوغىناتتىڭلار؟ — دەپ سورىدى. توختىنەزەر:
— يانتاقىقا ئۇلىغان تاۋۇز مۇشۇنداق چوڭ ھەم تاتلىق پىشىدۇ، — دېدى. ئامبال ئۇلارنى بىر نەچچە كۈن مېھمان بولۇشقا دالالەت قىلىپ ئايرىم ئۆيگە ئورۇنلاشتۇردى. ئامبال قول ئۇستىدىكى ئەمەلدارلارنى تاۋۇز بىلەن مېھمان قىلىش ئۈچۈن بىر ئۆيگە جەم قىلدى. ياساۋۇلنىڭ قولىدىكى خەنجەرنى ئېلىپ تاۋۇزنى تىلدى. تاۋۇزنىڭ سۈيى قىپقىزىل قاندەك تامدى، بىر ئەمەلدار تاۋۇزنى تېتىپ بېقىپ:
— ھەزرەتلىرى، ئۆتكەن ئايدا قىزمىنى يىلان چېقىۋالغاندا جاراھەت ئورنىنى كېسىپ قېنىنى شوراپ تۈكۈرۈۋەتكەنتىم. بۇ تاۋۇزنىڭ تەمى ئۆز ئەينى ئادەم قېنىدەك تېتىيدىكەن، — دېدى. ئامبال بۇ تاۋۇزلار قانداقتۇ بىر شۇملۇق بىلەن باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى پەملەپ ئۈچ ئوغۇلنى ئالدىغا چاقىرغۇزۇپ:
— سىلەرگە بىر ئادەمنى قوشۇپ قويىمەن. پۇلنى جىق بېرەيلى، ئۆيۈڭلاردىكى تاۋۇزلارنى سېتىپ بېرىڭلار. يانتاقتا تاۋۇز ئۇلاشنىمۇ ئۆگىتىپ قويۇڭلار. ئاناڭلارنى ئېلىپ شەھەرگە كۆچۈپ كېلىڭلار. مەن سىلەرگە ئۆي - زېمىن، مەنسەپ بېرىمەن، — دېدى. ئۈچ ئوغۇل خۇشال بولۇشۇپ ئەمەلدار بىلەن يولغا چىقتى. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن مەنزىلگە يېتىپ كەلدى. ئاخشىمى ئۈچ ئوغۇل ئۈيقۇغا كەتكەندە ئەمەلدار شەپە چىقارماي ئورنىدىن تۇرۇپ گەمىدىن سىرتقا چىقتى. ئامبال «ئۇلارنى كۆزۈڭلاردىن يوقىتىپ قويماڭلار، ئاشكارىلىنىپمۇ قالماڭلار» دەپ تاپىلىغان ياساۋۇللار بىلەن ئۈچراشتى. ئەمەلدار ياساۋۇللارنى تاۋۇز ئۇلانغان يانتاقنىڭ تۈۋىنى كولاشقا بۇيرۇدى. ئىككى غېرىچچە كولانغاندىن كېيىن جەسەتلەر ئاشكارا بولۇشقا باشلىدى. «تىلەمچى ئايال» بىر نەچچە ئادەمنىڭ يانتاقنىڭ تۈۋىنى كولاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپلا ئوغۇللىرىنى قاچۇرۇۋەتكەنىدى. ئەمەلدار «تىلەمچى ئايال» نى باغلىتىپ، بۇلانغان زاڭ مالىلارنى ئېلىپ خوتەنگە قايتىپ كەلدى ھەم كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى ئامبالغا دوكلات قىلدى. «تىلەمچى ئايال» پاكىتلارنى رەت قىلىشقا ئامالسىز قېلىپ ھەممىنى ئىقرار قىلدى. ئامبال

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قاراقچىلارنى تۇتۇش توغرىسىدا دوقمۇش - دوقمۇشلارغا ئېلان چاپلىدى. شەھەر - شەھەرلەرگە ئالاقە ئەۋەتتى. تۇتۇپ بەرگۈچىلەرگە كۆپ مۇكاپات بېرىدىغانلىقىنى جاكار قىلدى. توختىنەزەر قۇمۇلدا نەق مەيداندا بوينى چېپىلىپ كاللىسى قۇمۇل دەرۋازىسىغا ئېسىلدى. روزىنەزەر تۇرپاندا تۇتۇلۇپ كاللىسى تۇرپان دەرۋازىسىغا ئېسىلدى. باينەزەر ئايالچە ياسىنىپ يۈزىنى يۆگەپ يوشۇرۇنۇپ يۈردى. كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئاشخانىنىڭ بۇلۇڭىدا ئاش يەپ ئولتۇرغاندا باشقىلار ئۇنىڭ ساقال - بۇرۇتىنى كۆرۈپ قالدى. «ئايال كىشىنىڭ ساقال - بۇرۇتى بولسا ... بۇزادى قانداق ئىش؟» دەپ گۇمان قىلىپ ئۇنى تۇتۇپ ئامبالغا تاپشۇرۇپ بەردى. ئامبال باينەزەرنىڭ بوينىنى كېسىپ كاللىسىنى خوتەندە بىر نەچچە كۈن سازايى قىلغاندىن كېيىن، ئۇچ قاراقچى جەسەت كۆمگەن جايغا ئېگىز خادا ئورنىتىپ باينەزەرنىڭ كاللىسىنى خادىغا ئېسىپ قويدى. كارۋانلار بۇ يولدىن خاتىرجەم ماڭىدىغان بولدى. شۇ چاغلاردىن باشلاپ بۇ جاي «كاللا ئاستى» دەپ ئاتالدى.

مەمتىمىن قۇربانىنىڭ «قاراقاشنى چۈشىنەيلى» ناملىق كىتابىدىن تالالاپ ئېلىندى.

كېرىيە رىۋايەتلىرى

1

بۇرۇنقى زامانىدا كېرىيىگە قەشقەردىن نۇرغۇن ئاھالىنى كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشتۇرغان ئىكەن. قەشقەردىن كېرىيىگە ساق - سالامەت يېتىپ كەلگەنلەر توپ - توپ ئۇچ مىڭ ئائىلىلىك ئىكەن. كېرىيىلىكلەر بەكمۇ مېھماندوست بولغاچقا، ئۇلارنى «كەل يار» دەپ قىزغىن قارشى ئاپتۇ. بۇنىڭ بىلەن بۇ يۇرت «ئۇچ مىڭ كەل يار» دەپ ئاتىلىپ كېيىنچە «كېيا» بولۇپ قالغان ئىكەن. شۇڭا كونىلار كېرىيىنى «ئۇچ مىڭ كېيا» دەيدىكەن.

2

كېرىيە قاراقۇرۇم تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىگە جايلاشقان

بولغاچقا، دەريا تاغدىن باشلىنىپ، بۇ بوستانلىققا كەلگەندە چوڭقۇر يار ھاسىل قىلىپ ئاقىدىكەن. «تاغ» سۆزى بۇرۇنقى تىلدا «قىر» دەپ ئاتىلىدىكەن. ھازىرمۇ يەرلىك شېۋىدە شۇنداق ئاتىلىدۇ. شۇڭا «تاغ قېشىدىكى يار» دېگەن مەنىدە «قىريا» دەپ ئاتىلىپ، كېيىنچە «كېيا» بولۇپ قالغان ئىكەن.

3

ئىككى دەسلەپ كېرىيە بوستانلىقىدا ئولتۇراقلاشقانلار دەريانىڭ ئەتراپىنى ئېچىپ تېرىغان ئىكەن. كېرىيە دەريا‌سى چوڭقۇر ئويۇلۇپ كەتكەن يار بولغاچقا، ئېتىزلار يار ئەتراپىغا مەركەزلەشكەن ئىكەن. يەرلىك تىلدا ئېتىز «قىر» دېيىلگەچكە، «ئېتىز قېشىدىكى يار» دېگەن مەنىدە «قىريا» دەپ ئاتىلىپ، كېيىنچە «كېيا» بولۇپ قالغان ئىكەن.

4

كېرىيە شېۋىسىدە ئېتىز «قىر» دەپ، دەريا «يا» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇرۇنقى زاماندا دېھقانچىلىق ئېتىزلىرى دەريا لېۋىگە جايلاشقان بولغاچقا، «دەريا بويىدىكى ئېتىز» دېگەن مەنىدە «قىريا» دەپ ئاتىلىپ، كېيىنچە «كېيا» بولۇپ قالغان ئىكەن.

5

كېرىيىنىڭ تارىخى ئۇزۇن، بۇ يۇرتقا كېيىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار بۇ يۇرتنى «قەدىمىي يەر» دېگەن مەنىدە «قېرى يەر» دەپ ئاتاپ، كېيىنچە «كېرىيە» بولۇپ قالغان ئىكەن.

6

كېرىيىدە دېھقانچىلىق بۇرۇنلا تەرەققىي قىلغان ئىكەن. پايدىلانغىلى بولىدىغانلىكى بوستانلىقلارنىڭ ھەممىسى ئېتىز ئىكەن. كېرىيىنىڭ يەر شەكلى تەكشى بولمىغاچقا، سوغىرىشقا قۇلاي بولسۇن ئۈچۈن ئېتىز قىرلىرىنى كۆپەك سالىدىكەن. شۇڭا قەيەرگە قارىسا

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

ئېتىز قىرلىرىنى كۆرگىلى بولىدىكەن. شۇڭا كىشىلەر «قىر كۆپ يەر» دېگەن مەنىدە «قىريەر» دەپ ئاتاپ، كېيىنچە «كېرىيە» بولۇپ قالغان ئىكەن.

7

كېرىيە دەرياسىنىڭ بۇرۇنقى ئېقىنى هازىرقى كېرىيە كونا شەهەر رايونىنىڭ داۋان بېشىدىن باشلاپ، بەش توغراقتىكى غادىراڭنىڭ قۇمىغچە بولغان 20 نەچچە كىلومېتىر دائىرىدە ئاقىدىكەن. كېيىنچە دەريا تېگى ئويۇلۇپ، هازىرقى ئىزىغا چۈشكەن ئىكەن. بۇرۇنقى تىلىمىزدا دەريا «يا» دەپ ئاتىلىدىكەن. بۇنداق كەڭ ئېقىن كەمدىن كەم ئۇچرايدىغان بولغاچقا، كىشىلەر بۇ دەريانى «كەڭ يا» دەپ ئاتىغان ئىكەن. كېيىنچە دەريانىڭ ئىسمى بۇ يۇرتنىڭ نامى بولۇپ «كەڭيا» دەپ ئاتىلىپ كېيىنچە، «كېيا» بولۇپ قالغان ئىكەن.

چوقلا

بۇرۇنقى زاماندا، سىرتتىن كەلگەن بىر تۈركۈم كۆچمەن كېرىيە شەنبە بازارنىڭ ئاياغ تەرىپىدىكى تېخى ئېچىلمىغان يەرنى ماكان تۇتۇپ ئولتۇراقلىشىپ قاپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش قوراللىرى بولمىغاچقا، جەڭدە ئىشلىتىدىغان نەيزە بىلەن يەرنى چوقۇلاپ ئېرىق ئېلىپ سۇ باشلاپ كېلىپ، يەنە نەيزە بىلەن يەرنى چوقۇلاپ بوز يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلغان ئىكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ كىشىلەر «چوقلاش» دەپ ئاتىلىپتۇ. چوقلاش جەمەتىدىكىلەر شۇلارنىڭ ئەۋلادى ئىكەن. بۇ كەنتمۇ «چوقۇلاش» مەنىسىدە «چوقلا» دەپ ئاتالغان ئىكەن.

قاراتۇرۇن

بۇرۇنقى زاماندا كېرىيە شەنبە بازىرىنىڭ شەرقىي تەرىپىدىكى

سازلىققا يېقىن جايدا بىر قانچە كۆنچى ماكانلىشىپتۇ. يەنە بىر نەچچە خۇمدانچى بۇ يەردە خۇمدان ماڭغۇزۇپتۇ. كۆنچىلەرنىڭ كۆن ئىسلىغاندا كۆن خۇمدىنىدىن چىققان ئىس ۋە خۇمدانچىلار كېسەك پىشۇرغاندا خۇمداندىن چىققان ئىسلار بىلەن بۇ يەرنىڭ ھاۋاسىدا ھەمىشە قارا ئىس لەيلەپ يۈرىدىغان ھالەت شەكىللىنىپتۇ. شۇڭا كىشىلەر بۇ كەنتنى «قارا تۇتۇن» دەپ ئاتاپ كېيىنچە «قاراتۇرۇن» بولۇپ قالغان ئىكەن.

داشمان

بۇرۇنقى زامانىدا كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى شەنبە بازار تەۋەسىدە تۆت دانىشمەن ئۆتكەن ئىكەن. بۇ دانىشمەنلەر ئىلىم - ھېكمەتتە كامالەتكە يەتكەن، ئالدىن كۆرەرلىكى يۇقىرى كىشىلەر بولسىمۇ، زاھىتلىق يولىنى تۇتقان ئىكەن. شۇڭا ئۇلار ئۆز نامىنىڭ چىقىپ قېلىشىدىن ئېھتىيات قىلىپ، ئىسمى - شەرىپىنى ھېچكىمگە ئاشكارىلىمىغان ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئولتۇرىقى بىر - بىرىدىن يىراق ئىكەن. ئۇلار ھەمىشە كىشىلەردىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، كەنت ئايىغىدىكى شۇاقلىقنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بىر دۆڭدە جەم بولۇپ، ئۆز ئارا مۇتائىلە قىلىشىدىكەن. شۇڭا بۇ دۆڭ «دانىشمەننىڭ دۆڭى» دەپ ئاتىلىپ، كېيىنچە «داشمان دۆڭ» بولۇپ قالغان ئىكەن. كىشىلەر بۇ دانىشمەنلەرنى ئاتاشتا ئۇلارنىڭ ئۆزگىچە ئادەتلىرى بىلەن ئاتايدىكەن. بۇ دانىشمەنلەرنىڭ بىرى ياشتا ۋە ئىلىم - بىلىمدە پىشۇا بولغاچقا، ئۇنى كىشىلەر «تادەك دانىشمەن» دېگەن مەنىدە «تاغدانىشمەن» دەپ ئاتايدىكەن. بۇ ئىسىم كېيىنچە ئۇ ماكان تۇتقان كەنتنىڭ نامى بولۇپ، «تاغداشمان» دەپ ئاتىلىپتۇ. يەنە بىر دانىشمەن ھەمىشە ھويلىسىدا ئولتۇرىدىكەن. ياز كۈنلىرى ھويلىدا ئۇخلايدىكەن. يەرلىك تىلدا ھويلا «ھال» دەپ ئاتالغاچقا، كىشىلەر ئۇنى «ھويلا دانىشمەن» دېگەن مەنىدە «ھالدانىشمەن» دەپ ئاتايدىكەن. كېيىنچە بۇ نام ئۇ كىشى ئولتۇراقلاشقان مەھەللىنىڭ نامى بولۇپ، «ھالداشمان» دەپ ئاتالغان ئىكەن. يەنە بىرى ھەمىشە

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئىشكى ئالدىدىكى سۇپىدا ئولتۇرىدىكەن. يەرلىك تىلدا سۇپا «سۇكە» دەپ ئاتالغاچقا، كىشىلەر ئۇنى «سۇپا دانىشمەن» دېگەن مەنىده «سۇكە دانىشمەن» دەپ ئاتايدىكەن. كېيىنچە بۇ نام ئۇ كىشى ئولتۇراقلاشقان مەھەللىنىڭ نامى بولۇپ، «سۇكە داشمان» دەپ ئاتىلىپ، كېيىنچە «سىكە داشمان» بولۇپ قالغان ئىكەن. يەنە بىر دانىشمەننىڭ ئالاھىده خۇسۇسىيىتى بولمىغاچقا، كىشىلەر ئۇنى «دانىشمەن» دەپلا ئاتايدىكەن. كېيىنچە بۇ نام ئۇ كىشى ئولتۇراقلاشقان مەھەللىنىڭ نامى بولۇپ، «داشمان» دەپ ئاتالغان ئىكەن.

قارىمان

قارىمان كېرىيە مۇغاللا بازىرىنىڭ بىر كەنتى بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇرۇنقى زاماندا بۇ كەنتته باشقىلارنى خەۋپتىن قۇتقۇزۇشتا داڭ چىقارغان بىر كىشى ئۆتكەن بولۇپ، يەرلىك ھاكىمبەگ ئۇنىڭغا «قەھرىمان» دەپ نام بەرگەن ئىكەن. بۇ كەنت «قەھرىمانىنىڭ مەھەللىسى» دېگەن مەنىده «قەرىمان مەللىسى» دەپ ئاتىلىپ، كېيىنچە «قارىمان» بولۇپ قالغان ئىكەن.

چۆپچىلە

كېرىيە ناھىيە جاي يېزىسىنىڭ چۆپچىلە كەنتى كېرىيە دەريا سىنىڭ بويىغا جايلاشقان بولغاچقا، ھەمىشە كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچراپ تۇرىدىكەن. بۇرۇنقى زاماندا ھەر يىلى ئۇدا كەلكۈن ئاپىتى يۈز بېرىپ، دېھقانچىلىقتىن زادى ھوسۇل ئالالماي، يامۇلغا تاپشۇرىدىغان باجنى تۆلەشكە ئامالسىز قاپتۇ. لېكىن بەگ - دورغىلار ھەدىسە باج تۆلەشكە قىستاپ، يەرلىك دېھقانلارنى زادى ئارامىدا قويماپتۇ. ئۇلار ئاخىر بولالماي، يامۇلغا كىرىپ، ئامبالغا داد ئېيتىپتۇ. ئامبال ئۇلارنىڭ ئەرزىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، ئەھۋالنىڭ راستتىنلا شۇنداق ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن، ئۇلارنى ئاشلىق

ئورنىغا يامۇلنىڭ ئات - ئۇلاغلىرى ئۇچۇن ئوت - چۆپ تاپشۇرۇشقا بۇيرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ كەنتتىكىلەر يامۇلغا ئوت - چۆپ تاپشۇرۇپ، ئاشلىق ئالۇنىدىن قۇتۇلۇپتۇ. بۇ يەرلىك دېھقانلار «ئوت - چۆپ تاپشۇرغۇچىلار» دېگەن مەنىدە «چۆپچىلەر» دەپ ئاتىلىپتۇ ۋە بۇ نام بۇ كەنتنىڭ نامى بولۇپ، «چۆپچىلە» دەپ ئاتىلىپتۇ.

ئەگلە

بۇرۇنقى زاماندا، كېرىيىنىڭ كۆكيار يېزىسىدا «كەمەك ھەييار» دەپ ئاتالغان تولىمۇ ھەييار، گەپدان، قىزىقچى، ھىيلە - مىكىرگە ماھىر بىر كىشى ئۆتكەن ئىكەن. ئۇ ھەمىشە بەگ - غوجاملارنى گەپتە سوقۇپ، ئىش - ھەرىكەتتە چۇشۇرۇپ، يۇزىنى لەت قىلىدىكەن. كۇنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ ناھىيە ئامبىلىنى ئەل - جامائەت ئارىسىدا لەت قىلىپ، يۇزىنى قاتتىق چۇشۇرۇپتۇ. غەزەپلەنگەن ئامبال بۇ ئۆچمەنلىكنى كۆڭلىدە ساقلاپ، كەمەك ھەييار ئۇستىدە جىنايەت توقۇپ، ئۇنى تۇتۇپ، دارغا ئېسىپ ئۆلتۇرۇشكە پەرمان قىپتۇ. چېرىكلەر كەمەك ھەييارنى ئېتىزدا ئىش قىلىۋاتقان يېرىدىن تۇتۇۋېلىپ، يولغا ئېلىپ چىقىپتۇ. ئۇ چاغدا مەخسۇس دار بولمىغاچقا، ئۆلۈمگە ھۆكۇم قىلىنغانلارنى دەرەخكە ئېسىپ ئۆلتۇرىدىكەن. چېرىكلەر كەمەك ھەييارنى بىر دەرەخكە ئاسقان ئىكەن، دەرەخ ئېگىلىپ، كەمەك ھەييارنىڭ پۇتى يەرگە تېگىپ قاپتۇ. ئۇلار يولنىڭ ئىككى چېتىدىكى يوغان ئىككى تۇپ دەرەخكە دار باغلاپ، كەمەك ھەييارنى يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرغۇزۇپ دارغا ئاسقان ئىكەن. بۇ دەرەخلەرمۇ ئېگىلىپ، ئىككى دەرەخنىڭ ئۇچى بىر - بىرىگە تېگىپ قاپتۇ. كەمەك ھەييارنىڭ پۇتى يەنە يەرگە تېگىپ قاپتۇ. بۇ ئىشتىن چۆچۈگەن چېرىكلەر كەمەك ھەييارنى ئۆلتۇرۇشتىن يالتىيىپ بەدەر تىكىۋېتىپتۇ. كەمەك ھەييار ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قاپتۇ. لېكىن كەمەك ھەييارنى دار قىلىپ ئاسقان دەرەخلەر ئېگىلگەن پېتى قېتىپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ جاي «ئېگىلە» دېگەن مەنىدە يەرلىك شېۋە

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بويىچە «ئەگىلە» دەپ ئاتىلىپ، كېيىنچە «ئەگلە» بولۇپ قالغان ئىكەن.

كېرىيە «يەتتە قىزلىرىم مازىرى» توغرىسىدا ئۇچ رىۋايەت

«يەتتە قىزلىرىم» مازىرى كېرىيە ناھىيە ئارال يېزا يەتتە قىزىل كەنتىكە جايلاشقان بولۇپ، ئومۇمىي كۆلىمى تەخمىنەن 90 مو. مازارنىڭ ئەتراپىنى يول، دېھقانلارنىڭ ئۆي-ئېغىللىرى، توغراقلىق ۋە تېرىلغۇ يەرلەر ئوراپ تۇرىدۇ. «يەتتە قىزلىرىم» مازىرىنىڭ شەرقىي شىمال بۇرجىگىدىكى توغراقلىقتا قەدىمىي سۈمە بار.

1

رىۋايەت قىلىنىشىچە، بۇنىڭدىن ناھايىتى ئۇزۇن يىللار ئىلگىرى كېرىيىدە بىر باي كىشى ئۆتكەن بولۇپ، بۇنىڭ ياش جەھەتتە بىر-بىرىدىن كۆپ پەرقلەنمەيدىغان يەتتە قىزى بار ئىكەن. باينىڭ قورۇ-جايلىرى شەھەر سىرتىدا بولۇپ، نۇرغۇن يەرلىرى ۋە مال-چارۋىلىرى بار ئىكەن. باي زادى ئوغۇل پەرزەنت كۆرمىگەچكە، قىزلىرىنىڭ يىگىتلەردەك چوڭ بولۇشىنى ئۈمىد قىلىپ، ئۇلارنى ئۆز رايىغا قويۇپ بېرىدىكەن. قىزلار كىچىكىدىن باشلاپلا جانبازلىققا قىزىقىپ، كۈندە دېگۈدەك چېلىشىپ، مۇشتلىشىپ ئوينايدىكەن. باي قىزلىرىنىڭ قىزىقىشىغا هۆرمەت قىلىپ، تۆت نەپەر ماهىر جانباز تەكلىپ قىلىپ، قىزلىرىغا جانبازلىق ماهارىتى ئۆگىتىپتۇ. قىزلار يۇقىرى ماهارەتلىك چەۋاندا ۋە جەڭگە ماهىر سەرۋازلاردىن بولۇپ يېتىشىپ چىقىپتۇ. قىزلارنىڭ چوڭى كامالەتكە يەتكەن كامانداز بولۇپ يېتىشىپ چىقىپتۇ. ئۇنىڭ ماهارىتى شۇ قەدەر ئۇستۇنكى، يۇز ماڭدام نىشانغا يارماق ئېسىپ قويۇپ، يا ئوقىنى يارماقنىڭ تۆشۈكىدىن ئۆتكۈزەلەيدىكەن. يا ئوقىنى هاۋادا ئۇچۇپ كېتىۋاتقان قۇشنىڭ كۆزىگە دەل تەككۈزەلەيدىكەن. قىزلارنىڭ يەنە بىرى ئۇستا نەيزىۋاز بولۇپ يېتىشىپ چىقىپتۇ. ئۇ ياۋا توڭگۇزلار بىلەن ئېلىشىدىغان

بولسا، كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە بىر توپ ياۋا توشقۇزنى يەر چىشلىتىدىكەن. قىزلارنىڭ ئۇچىنچىسى ماھىر شەمشەرۋاز بولۇپ يېتىشىپ چىقىپتۇ. ئۇ شەمشىرىنى ئويناتقاندىن بولسا، ھەش-پەش دېگۈچە بىر توپ دەرەخنىڭ يوپۇرماقلىرىنى بىر-بىرلەپ كېسىپ چۈشۈرىۋېتىدىكەن. دەرەخنىڭ بىر تال شېخىمۇ تىغ يارىسى بولمايدىكەن. قىزلارنىڭ تۆتىنچىسى ماھىر پىچاقۋاز بولۇپ يېتىشىپ چىقىپتۇ، ھەمىشە بېلىگە قاتار-قاتار پىچاق ئېسىپ يۈرۈيدىكەن. يۈز ماڭدام نېرىدا تۇرۇپ، دەرەخكە قونغان چۈنگە پىچاق ئېتىپ تەكىزلەيدىكەن. قىزلارنىڭ بەشىنچىسى ئۇستا چېلىشۋاز بولۇپ يېتىشىپ چىقىپتۇ. ئۇ ھەمىشە بۇقا-ئۆكۈزلەر بىلەن چېلىشىپ، ئىنتايىن ياراملارنىمۇ يېقىتىپ، ئاستىغا باسالايدىكەن. قىزلارنىڭ ئالتىنچىسى ئۇستا سالماۋاز بولۇپ يېتىشىپ چىقىپتۇ. ئۇ ئارغامچىدا تەييارلانغان سالمىسىنى يېنىدىن ئايرىمايدىكەن. ھاۋادا ئۇچۇپ كېتىۋاتقان قۇشلارغىمۇ سالما سېلىپ تۇتۇۋالالايدىكەن. ھەمىشە چۆللەرگە بېرىپ، ياۋا ئات، ياۋا تۆگە تۇتۇپ كېلىدىكەن. قىزلارنىڭ يەتتىنچىسى ماھىر قامچىۋاز بولۇپ يېتىشىپ چىقىپتۇ. ئۇنىڭ قامچىسى شۇ قەدەر تىگىدىكەنكى، ئۇچۇپ كېتىۋاتقان پاشا-كەمۇتىلارنىمۇ قامچىسى بىلەن ئۇرۇپ ئۆلتۈرەلەيدىكەن.

بۇ قىزلار يۇقىرى ماھارەتلىك بولۇپلا قالماي، بىر-بىرىدىن لاتاپەتلىك، بىر-بىرىدىن ئەخلاقلىق ۋە غۇرۇرلۇق، گۈزەللىكتە ۋە ئەقىل-پاراسەتتە تەڭداشسىز ئىكەن. بۇ يۇرتتىكى يىگىتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇلارغا ئاشىق بىقارار ئىكەن. ئۇلار بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن، تەرەپ - تەرەپتىن ئەلچىلەر كېلىشكە باشلاپتۇ. لېكىن قىزلار «كىمكى ماھارەتتە يېڭەلىسە شۇنىڭغا تېگىمەن» دېگەننى شەرت قىلغان ئىكەن، ئاتىسىمۇ قىزلارنىڭ رايىغا بېقىپ، بۇنى قىزلىرىنى ياتلىق قىلىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى قىلىپتۇ. شۇڭا ھەر ھەپتىسى بۇ كەنتتە بىر كۈن كاتتا مۇسابىقە ئېلىپ بېرىلىدىكەن. مۇسابىقە بىر ئىككى يىل داۋاملاشقان بولسىمۇ، بۇ قىزلارنىڭ بىرەرىنى يېڭەلىگۈدەك يىگىت چىقماپتۇ. بۇ خەۋەر يەتتە ئىقلىمغا پۇر كېتىپ، يەتتە ئىقلىمدىكى داڭدار جادىباز، چەۋەندازلار مۇسابىقىلىشىش ئۈچۈن

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بۇ يۇرتقا كىلىشكە باشلاپتۇ.

بۇ خەۋەر چىن ماچىن[1] دۆلىتىنىڭ «تەڭداشسىز پالۋان» دەپ نام ئالغان، 18 خىل جەڭ قورالىنى ئىشلىتىشكە ماھىر كەنجى شاھزادىسىنىڭ قۇلىقىغا يېتىپتۇ. ئۇ دەرھال شاھ ئاتىسىدىن ئىجازەت سوراپ، يەتتە قىزنىڭ ھەممىسىنى يېڭىپ ئوردىغا ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، كېرىيىگە سەپەرگە ئاتلىنىپتۇ. كەنجى شاھزادە پۇقراچە ياسىنىپ، مەھەللىگە كەلگەندە، مۇسابىقە ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان ئىكەن. ئۇ ئاۋۋال قىزلارنىڭ ماھارىتىنى كۆرۈپ بېقىش ئۈچۈن تاماشا كۆرۈپ تۇرۇپتۇ.

بۇ چاغدا چوڭ قىز قالماقلار ئېلىدىن كەلگەن بىر كامانداز بىلەن مۇسابىقىگە چۈشۈپتۇ. ئۇلار ئاردا يۈز ماڭدام ئارلىق قويۇپ، بىر-بىرىگە ئوقيا ئاتىدىكەن. قالماق كامانداز قىزغا قارىتىپ ئوق ئۇزۇپتۇ. قىز دەرھال قارشى ئوق ئۇزگەن ئىكەن، ئۇنىڭ ئاتقان ئوقى ئۈچۈپ كېلىۋاتقان ئوقنى تېگىپ، قالماق كامانداز ئوقنى تۆت تىلىم قىلىپ تاشلاپ، قالماق كامانداز قولىدىكى كامانغا تېگىپ، كامانىنى ئىككى پارچە قىلىپ تاشلاپتۇ. قالماق كامانداز دەرھال يەرگە تىزلىنىپ، قىزغا سەجدە قىلىپ، يېڭىلگەنلىكىگە تەن بېرىپتۇ. ئىككىنچى قىز تابغاچ[2] ئېلىدىن كەلگەن بىر نەيزىۋاز بىلەن مۇسابىقىگە چۈشۈپتۇ. ئۇلار بىرنەچچە مەرتەم ئېلىشقاندىن كېيىن، قىز يېگىتىنىڭ چاتىرىقىغا نەيزە ئۇرۇپتۇ. يېگىت نەيزىنى چاتىرىقىغا قىستۇاپتۇ، قىز نەيزىنى كۆچەپ بىر كۆتۈرگەنىكەن، يېگىت يەل توپىدەك ئۈچۈپ بېرىپ، مەيدان سىرتىدىكى بىر تۈپ قېرى دەرەخنىڭ ئۈچىغا ئىلىنىپ قاپتۇ. يېگىت دەرەختىن چۈشۈپ، تىزلىنىپ قىزغا سەجدە قىلىپ، يېڭىلگەنلىكىگە تەن بېرىپتۇ. ئۇچىنچى قىز بىر تاپرقا چەۋەندىز بىلەن مۇسابىقىلىشىپتۇ. ئۇلار بىر نەچچە مەرتەم ئېلىشقاندىن كېيىن، قىز

---

① چىن ماچىن ـ خوتەنىنىڭ قەدىمىي نامى بولۇپ، بۇ نامغا ئاساسەن يەرلەر شۇ قېتىمقى ئۇرۇشنى «بۇددىستلارغا قارشى ئىسلام ئۇرۇشى» دەپ قارايدۇ. لېكىن بۇددىستلارغا قارشى ئۇرۇش ئىسلام ئىستىلاسى دەۋرىدە يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇددىستلار «يات تائىپە» ئەمەس، يەرلىك بۇددىستلار ئىدى. بۇ رىۋايەتتە دېيىلگەن «يات تائىپە» توبۇتلەر بولسا كېرەك. چۈنكى توبۇتلەرنىڭ چەرچەن، نىيە، كېرىيە رايونلىرىغا ساڭغان پاراكەندىچىلىكى ئىسلامىيەتتىن كېيىنمۇ كۆپ قېتىم يۈز بەرگەن. لېكىن بۇ رىۋايەتتىكى ئۇرۇشنىڭ قايسى دەۋرده يۈز بەرگەنلىكى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق.

② تابغاچ — تۇۋالارنى كۆرسىتىدۇ. تۇۋالار مىلادىيە 386-يىلدىن مىلادىيە 471-يىلغىچە پۈتكۈل جۇڭگو زېمىنىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ شىمالىي ۋې خانلىقىنى قۇرغان.

قىلىچىنى چاقپىلەكتەك پىرقىرىتىپ، يىگىتنىڭ ئەتراپىنى ئۇچ قېتىم ئايلىنىپ چىققان ئىكەن. ھېلىقى تاپرىقنىڭ كىيىملىرى تېتىما-تېتىما بولۇپ سېلىنىپ كېتىپتۇ. لېكىن بەدىنى قىلچىلىكمۇ تېغ يارىسى بولماپتۇ. تاپرىقا دەرھال يەرگە تىزلىنىپ، قىزغا سەجدە قىلىپ، يېڭىلگەنلىكىگە تەن بېرىپتۇ. تۆتىنچى قىز ئىراندىن كەلگەن بىر پىچاقۋاز بىلەن مۇسابىقىگە چۈشۈپتۇ. ئۇلار بىردىن ئاتقا مىنىپتۇ، قىز قېچىپتۇ، يىگىت قىزنى قوغلاپ كەينىدىن پىچاق ئېتىپتۇ. قىز ئوڭ تەرەپكە بۇرۇلۇپلا يىگىت ئاتقان پىچاقنى تۇتۇۋاپتۇ ۋە سول تەرەپكە ئۆرۈلۈپلا يىگىتنىڭ پىچىقىنى قايتۇرۇپ ئېتىپتۇ. پىچاق يىگىتنىڭ بېشىدىكى دۇبۇلغىسىنىڭ پۆپىكىنى كېسىپ تاشلاپ يەرگە چۈشۈپتۇ. يىگىت ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپلا تىزلىنىپ، «جېنىمنى ئامان قويغانلىرىغا تەشەككۇر» دەپ قىزغا تەزىم قىلىپ، يېڭىلگەنلىكىگە تەن بېرىپتۇ. بەشىنچى قىز تۇبۇت① ئېلىدىن كەلگەن بىر چېلىشۋاز بىلەن مۇسابىقىلىشىپتۇ. ئۇلار بىرنەچچە مەرتەم ئېلىشقاندىن كېيىن، قىز تۇبۇتلۇك يىگىتنى يانپاشقا ئېلىپ بىر كۈچىگەن ئىكەن، ئون غۇلاچ نېرىدىكى قۇم دۆڭىسىگە تىك موللاق چۈشۈپ، بىلىگىچە قۇمغا پېتىپ قاپتۇ. ھەمراھلىرى دەرھال بېرىپ، ئۇنى قۇم ئارىسىدىن كولاپ چىقىرىۋاپتۇ. ئۇ يەردە دۇم يېتىپ قىزغا سەجدە قىلىپ، يېڭىلگەنلىكىگە تەن بېرىپتۇ. ئالتىنچى قىز قازاق ئېلىدىن كەلگەن بىر قازاق ماھىر بىلەن مۇسابىقىگە چۈشۈپتۇ. ئۇلار بىردىن ئاتقا مىنىپ، قوللىرىغا سالمىلىرىنى ئېلىپ مۇسابىقىنى باشلاپتۇ. قىز قېچىپتۇ. يىگىت قوغلاپ كېتىۋېتىپ، قىزغا سالما تاشلاپتۇ. قىز بىر ئىرغىپلا ئاتنىڭ ئاستىغا چۈشۈپ، ئاتنىڭ قورسىقىغا چاپلىشىپ تۇرۇۋالغان ئىكەن. سالما ئاتنىڭ ئوستىگە چۈشۈپ، يىگىت ئولجىسىز قاپتۇ. يىگىت ئىككىنچى قېتىم سالما تاشلىغانكەن، قىز ئات ئوستىدە بىرلا موللاق ساپتۇ. سالما يەنىلا بىكارغا كېتىپتۇ. يىگىت ئۈچىنچى قېتىم سالما تاشلىغان ئىكەن، قىز ئات ئوستىدە كەينىگە يېتىۋېلىپ، يىگىتنىڭ سالمىسىنى

① تۇبۇت — ھازىرقى شىزاڭ ۋە زاڭزۇ مىللىتىنى كۆرسىتىدۇ.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تۇتۇۋاپتۇ-دە، بىرلا كۇچەپ ئورنىدىن تۇرغان ئىكەن، يىگىت ئاتتىن تىك موللاق ئېتىپ، يەرگە يېقىلىپتۇ. يىگىت ئورنىدىن تۇرۇپ يەنە ئاتقا مىنىپتۇ. قازاقنىڭ قايىل بولمىغانلىقىنى بىلگەن قىز ئېتىنى كەينىگە بۇراپ، قازاقنى قوغلاپتۇ، قازاق قېچىپتۇ. قىز ئۆزىنىڭ سالمىسىنى ئوڭ قولىغا، قازاقتىن تارتىۋالغان سالمىنى سول قولىغا ئېلىپ، قازاققا قارىتىپ ئاتقان ئىكەن، بىر سالما قازاق يىگىتنىڭ بوينىغا، يەنە بىر سالما قازاق مىنىۋالغان ئاتنىڭ بوينىغا چۇشۇپتۇ، قىز سالمىنى ئېتىنىڭ تىزگىنى بىلەن قوشۇپ بىر تارتقان ئىكەن، قازاقمۇ، ئاتمۇ تىك موللاق ئېتىپ يەرگە يېقىلىپتۇ. قازاقمۇ قىزغا سەجدە قىلىپ، يىگىلگەنلىكىگە تەن بېرىپتۇ. يەتتىنچى قىزغا رەقىب يوق بولغاچقا كەنجى شاھزادە ئۇنىڭ بىلەن مۇسابىقىگە چۇشۇپتۇ. ئۇلار بىردىن ئاتقا مىنىشىپتۇ. يىگىت قولىغا قوش شەمشەر ئېلىپ، قىزغا ئېتىلىپتۇ. قىز ئۇنىڭغا قامچىسى بىلەن تاقابىل تۇرۇپتۇ. ئۇلار بىرنەچچە مەرتەم ئېلىشقاندىن كېيىن، قىز قامچىسىنى ئويناتىپ، يىگىتكە شۇنداق سالغان ئىكەن، يىگىتنىڭ ئوڭ قولىدىكى شەمشەرگە تېگىپ، شەمشەرنى نەلەرگىدۇ ئۇچۇرۇۋېتىپتۇ. يىگىت دەرھال قولىغا يالمان ئاپتۇ. قىز يالماننىمۇ قامچىسى بىلەن ئۇرۇپ چۇشۇرۇۋېتىپتۇ. مۇسابىقە ئۇزۇن داۋاملىشىپتۇ. يىگىت ئۆزى ماھىر بولغان 18 خىل جەڭ قوراللىرىنىڭ ھەممىسىنى بىر-بىرلەپ ئىشقا سالغان بولسىمۇ، ئاقىۋەت ھەممىسى قىزنىڭ قولىدىكى قامچىنىڭ زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمەي يەرگە ئۇچۇپ چۇشۇپتۇ. ھەتتا يىگىت ئاتقان يا ئوقلىرىمۇ قامچىنىڭ زەربىسىدىن نەچچە پارچە بولۇپ يەرگە چۇشۇپتۇ. قىز ئاخىر قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈپتۇ، يىگىت قېچىپتۇ. قىز-يىگىتكە يېقىنلاپ كېلىپ، قامچىنى شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئويناتىپتۇكى، قامچىسىنىڭ قارسىلدىغان ئاۋازلىرى قۇلاقلارنى ۋاڭ ئايلاندۇرۇۋېتىپتۇ. قىز كەينى كەينىدىن نەچچە ئون قامچا ئۇرۇپ، ئېتىنى توختىتىپتۇ، خالايىق قارىغۇدەك بولسا، كەنجى شاھزادىنىڭ كىيىملىرى تىتما-تىتما بولۇپ، بەدەنلىرى ئېچىلىپ قاپتۇ-يۇ، تېنىگە زادى قامچا ئىزى چۇشمەپتۇ. قىز كەنجى شاھزادىنىڭ ئېتىدىن چۇشمەيۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ قايىل بولمىغانلىقىنى

پەملەپتۇ-دە، يەردە تۇرغان بىر قۇچاق كەلگۈدەك قورام تاشقا زەربە بىلەن قامچا ئۇرۇپتۇ. كەنجى شاھزادە قارىغۇدەك بولسا، قۇرام تاش قاق ئوتتۇرىسىدىكى ئىككى پارچە بولۇپ يېرىلىپ كېتىپتۇ. شاھزادە درھال ئاتتىن چۈشۈپ، قىزغا چۆكۈپ تەزىم قىلىپ، يىگىلگىنىگە تەن بېرىپتۇ.

مۇسابىقە ئاخىرلىشىپتۇ. يۇرت كاتتىلىرى قىزلارغا زەرباب تون يېيىپ، بىردىن ئارغىماق ھەدىيە قىلىشىپتۇ. بايلار ئۆزلىرى ئاتىغان تاۋار-دۇردۇن، تىللا-تەڭگىلىرىنى ھەدىيە قىلىشىپتۇ. كەنجى شاھزادە ئۆزىنىڭ سالاھىيىتىنى ئاشكارىلاشقا پېتىنالماي، مىنىپ كەلگەن ئارغىمىقىنى كەنجى قىزغا، بۇرادەرلىرىنىڭ ئاتلىرىنى باشقا قىزلارغا، خىراجەت ئۈچۈن ئېلىپ كەلگەن ئالتۇن-كۈمۈش، تىللالىرىنى قىزلارنىڭ ئاتىسىغا ھەدىيە قىلىپ، شەھەرگە قايتىپ بىر سارايغا چۈشۈپتۇ ۋە كېچىسى «ئاغزىدىن ئانىسىنىڭ سۈتى پۇراپ تۇرىدىغان بىر قىزغا يېگىلىپ قالدىم، دەپ قايتسام، بۇ مەن ئۈچۈن نە ئار، نە نومۇس، مەملىكىتىم ئۈچۈن نە ئار، نە نومۇس» دەپ، كېچىدە ئېسىلىپ ئۆلۈۋاپتۇ. كەنجى شاھزادىنىڭ ھەمراھلىرى جەسەتنى ئېلىپ كېتىشكە ئامالسىز قېلىپ، شاھزادىنىڭ جەسىتىنى «پەلۋانىم»① دېگەن مازارغا دەپنە قىلىپ قويۇپ، قايتىشىپتۇ.

شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە شەرق تەرەپتىن غەيرى بىر قوۋم لەشكەر تارتىپ، كېرىيىگە باستۇرۇپ كېلىپتۇ ۋە كېرىيىنى ئىشغال قىلىپ، پۇقرالارنى بولاپ-تالاپ، ئوت قويۇپ، ئادەم ئۆلتۈرۈپ، خوتۇن-قىزلارنىڭ نومۇسىغا تېگىپ، قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالماپتۇ. دەر غەزەپ بولغان يەتتە قىز ئاتىسىدىن ئىجازەت ئېلىپ، لەشكەر توپلاپ، «ئۆلسەك شېھىت، قالساق غازى» دەپ، جەڭگە ئاتلىنىپتۇ. جەڭگە ئۇلارنىڭ تۆت نەپەر ئۇستازىمۇ قاتنىشىپتۇ، ئۇلار دۇشمەنلەر بىلەن ھاسا②دا ئۇچرىشىپ، دۇشمەنگە قارشى سەپ تۈزۈپتۇ. دۇشمەنلەرنىڭ سەركەردىلىرى ئارقا-ئارقىدىن جەڭگە چىققان

① پەلۋانىم - مازارنىڭ نامى. ئورنى كېرىيە ناھىيە بازىرى ئىچىدە بولۇپ، يوقىتىۋېتىلگەن. بەزىلەر بۇ مازارنىڭ نامى كەنجى شاھزادىنىڭ «پەلۋان» ئاتىغى بىلەن ئاتالغان دەپ قارايدۇ.

② ھاسا - يەر نامى. ناھىيە بازىرىنىڭ غەربى، كېرىيە دەرياسىنىڭ شەرقى قىرغىقىدىكى تەبىئىي يايلاق. ھازىر شاللىق.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بولسىمۇ، بىرىمۇ ئامان قالماپتۇ. بۇنى كۆرگەن دۇشمەنلەر قىزلارنىڭ قوشۇنىغا ھۇجۇم باشلاپتۇ. ئۇلار يەتتە كىچە-كۈندۈز جەڭ قىلىپ، ئۆزلىرىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ بولغان باسمىچىلارنى تېرە-پېرەڭ قىلىپ، لەشكەرلەرنىڭ تەڭدىن تولىسىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ، كەلگەن يولىغا چېكىندۈرۈپتۇ. ئۇلار قاچاقلارنى قوغلاپ ئويتوغراق[1] يېزىسىغا كەلگەندە، باسمىچىلارنىڭ ئاساسىي قوشۇنى يېتىپ كېلىپ، يەتتە قىزلار قوشۇنىغا قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتۈپتۇ. باسمىچىلارنىڭ قوشۇنى كۆپ بولغاچقا، قوشۇن جەڭدە يېڭىلىپ، ئەسكەرلەرنىڭ تەڭدىن تولىسى قۇربان بولۇپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بوپتۇ. قوشۇن چېكىنىپ، كېرىيە دەرياسى بويىدىكى بەشتوغراق كەنتىگە كەلگەندە، ئۇلۇغ كەلكۈن كېلىپ، دەريادىن ئۆتۈشكە مۇمكىن بولماي، دەريا بويىدىكى توغراقلىققا چۈشكۈن قىلىپتۇ. لېكىن تۇن كېچىدە باسمىچىلار ئۇن-تېۋىشسىز يېتىپ كېلىپ، ئۇلار چۈشكۈن قىلغان توغراقلىقنى قورشۇاپتۇ. ئۇلار ئۇچ كېچە-كۈندۈز جەڭ قىلىپمۇ مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقالماپتۇ. ئاخىر لەشكەرلەر ۋە تۆت نەپەر ئۇستازنىڭ ھەممىسى شېھىت بولۇپ، يەتتە نەپەر قىزلا ھايات قاپتۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ سۈيى ۋە ئوزۇقى تۈگەپ كەتكەچكە قىزلار قاتتىق ھالسىراپتۇ. تۆتىنچى كۈنى جۈمە ئىكەن. جۈمە نامىزى ۋاقتىدا دۇشمەنلەر تۆت تەرەپتىن قورشاپ «ئۇلارنى تىرىك تۇتۇپ، ئۆزىمىزگە خوتۇن قىلايلى» دەپ ۋارقىرىشىپ، قىزلارنى قىستاپ كەپتۇ. نەچچە كۈن قانلىق جەڭ قىلىپ چارچىغان، ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن پۈت قولىدا ماغدۇر قالمىغان قىزلار غەلبىگە كۆزى يەتمەي، «نىجىسلارنىڭ قولىغا تىرىك چۈشۈپ قالمايلى» دېيىشىپ، ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈۋاپتۇ. جەڭ ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، كىشىلەر بۇ جايغا خۇپىيانە كېلىپ، يەتتە قىزنى ئۆزىنىڭ جەستى ياتقان يەردىن يەرلىك قېزىپ دەپنە قىلىشىپتۇ. تۆت نەپەر ئۇستازنىمۇ ياتقان يېرىگە دەپنە قىلىشىپتۇ (يەنە بىر رىۋايەتتە، دۇشمەنلەر قىستاپ يېقىن كەلگەندە، تۈيۈقسىز بوران چىقىپ، قىزلار غايىب بولۇپ كېتىپتۇ، دېيىلىدۇ.

① ئويتوغراق ـ كېرىيە ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىن 32 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى بىر يېزىنىڭ نامى.

يەنە بىر رىۋايەتتە، دۇشمەنلەر قىستاپ يېقىن كەلگەندە، قىزلار تۇيۇقسىز يەتتە دانە ئاق كەپتەرگە ئايلىنىپ ئۇچۇپ كېتىپتۇ، دېيىلىدۇ. كېيىنكى رىۋايەتلەرنىڭ ھەممىسىدە: كېيىن كىشىلەر يەتتە قىز غايىب بولغان جايغا ئۇلارنىڭ قەبرىسىنى ياساپتۇ. تۆت نەپەر ئۇستازىنىمۇ يانتاق يېرىگە دەپنە قىلىپتۇ، دېيىلىدۇ).

شۇ كۈنلەردە، چىن ماچىن پادىشاھى كەنجى شاھزادىنىڭ نومۇستىن ئۆلۈۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ، بىر تەرەپتىن بۇ يەتتە نەپەر قىزغا قىزىقىپ قاپتۇ. يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ ئەڭ ئامراق ئوغلىغا قاتتىق ئىچى ئاغرىپتۇ. شۇڭا قالغان ئۇچ ئوغلىنى زور قوشۇنغا باش قىلىپ، ئۇلارغا شۇنداق پەرمان قىلىپتۇ: " سىلەر كېرىيىگە بېرىپ، ئۇ قىزلارنى ئوردىغا تەكلىپ قىلىڭلار. ئىززىتىنى بىلىپ، سىلەر بىلەن كېلىشە چوڭقۇر ئىززەت ھۆرمەت بىلەن ئېلىپ كېلىڭلار، ئەگەر تەكلىپىنى رەت قىلسا، ئۇلار بىلەن جەڭ قىلىپ، تىرىك تۇتۇپ كېلىڭلار". ئوغۇللار پەرمانىنى ئېلىپ، قەلبى قىساس ئوتىدا ئۆرتەنگەن ھالدا يولغا چىقىپ، يەتتە كۈندە كېرىيىگە يېتىپ كەپتۇ. قارىسا، بۇ يۇرتنى يات بىر تەبىقىدىكى تائىپىلەر ئىگىلىۋاپتۇ. ئۇلار پۇقرالاردىن يەتتە قىزنىڭ بۇ تائىپىلەرگە قارشى ئۇرۇش قىلغان قەھرىمانلىق ئىش ئىزلىرىنى ئاڭلاپ، ئۇ قىزلارنىڭ ھەقىقىي يۇرتسۆيەر ھەمشىرىلەر ئىكەنلىكىنى چۈشىنىپ، ئىنىسى ئۇچۇن ئەمەس، بەلكى يەتتە قىز ئۇچۇن ئىنتىقام ئېلىشنىڭ توغرىلىقىنى تونۇپ يېتىپ، يات تائىپىلەرگە قارشى جەڭگە ئاتلىنىپتۇ. ئۇلار نەچچە كۈن جەڭ قىلىپ، تائىپىلەرنى چەرچەنىڭ شەرقىي تەرىپىگىچە سۈرۈتوقاي قىلىپ، كېرىيىگە قايتىپ كەپتۇ. شاھزادىلەر يەتتە قىز قۇربان بولغان يەرگە كېلىپ، ئۇلارنىڭ روھىغا ئاتاپ يەتتە كېچە-كۈندۈز نەزىر-چىراغ ئۆتكۈزۈپتۇ ۋە قىزلارنىڭ قەبرىسىنى قاتۇرۇپ سۈمە سېلىپتۇ. مازارنىڭ يېنىغا بىر مەسچىت ۋە بىرقانچە يۇرۇش ئۆي سالدۇرۇپ، قېرى چېرىكتىن بىر قانچىنى بۇ مازارغا شەيخلىققا قالدۇرۇپتۇ. مازارنىڭ ۋەخپەسى ئۇچۇن كەڭ كەتكەن بىرپارچە يايلاقنى بەخشەندە قىلىپ بېرىپتۇ.

بۇ مازار كارۋان يولىنىڭ بويىدىكى بۇك-باراقسان توغراقلىققا

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

جايلاشقان ۋە دەم ئېلىشقا ياخشى جاي بولغاچقا، كېيىن كىشىلەر بۇ جايغا كۆچۈپ كېلىشىپ، ئايۇان-ساراي سېلىپ، لەڭگەر شەكىللىنىپتۇ. تۇغمىغان ئايالالار، بولۇپمۇ قىز پەرزەنت كۆرۈش ئارزۇسى بار ئايالالار، بېشىغا كۇن چۈشكەن، قىينىچىلىقتا قالغان ياكى باشقىلاردىن ئازار يېگەنلەر بۇ مازارنى تاۋاپ قىلىپ، سۇمە تېمىنى سىلاپ ئايلىنىپ، ئۆز تىلىكىنى تىلىسە، تىلىكى ئىجابەت بولۇپ، بۇ مازار «ئۇلۇغ مازار» بولۇپ قاپتۇ. بۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، بۇ يەردە بوز يەر ئېچىلىپ، دېھقانچىلىق يولغا قويۇلۇپتۇ. ئۆلگەنلەر يەتتە قىز دەپنە قىلىنغان مازارغا قويۇلۇپ مازارنىڭ كۆلىمى يىلدىن-يىلغا كېڭىيىپتۇ. بۇ مازار «يەتتە قىزلىرىم مازىرى» دەپ ئاتىلىپ، بۇ يەردە پەيدا بولغان كەنتمۇ شۇ نام بىلەن «يەتتە قىزلىرىم كەنتى» دەپ ئاتىلىپتۇ (بۇ نام 20-ئەسىرنىڭ 80-يىللىرىدىن باشلاپ «يەتتە قىزىل كەنتى» دەپ ئاتىلىشقا باشلىغان).

ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: مەتتۇرسۇن قارىم، ئابلىز قاراجىم، مەمتىمىن ئوسمان، قۇربان ئاخۇن.

توپلىغۇچىلار: ئابدۇرىشات مۇساجان، ئابدۇخالىق مەتتۇرسۇن، ئابدۇرىشىت قۇربان، بەيدۇللا روزى.

2

بۇرۇنقى زاماندا كېرىيە ناھىيىسى ئارال يېزىسىنىڭ بەشتوغراق كەنتىدە بىر يۇرت كاتتىسىنىڭ يەتتە قىزى بار ئىكەن. ئۇلار ئىلىم - بىلىمدە كامالەتكە يەتكەن، لاتاپەتلىك ۋە دىيانەتلىك چوڭ بولغان ئىكەن. ئۇلار يەنە ئاتىسىدىن جەڭ ماھارەتلىرىنى ئۆگىنىپ، ياراملىق، قەيسەر بولۇپ يېتىشكەن ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە كېرىيىگە بۇددىستلار باستۇرۇپ كېلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ ۋە قىرغىن قىلىپ، ئاۋام پۇقراغا زور بالايىئاپەت ئېلىپ كەپتۇ. ھۆكۈمەت چېرىكلىرى يۇرتنى تاشلاپ جېنىنى ئېلىپ قېچىپتۇ. ئاۋام پۇقرانىڭ بېشىغا كەلگەن بۇ بالايىئاپەتكە چىدىمىغان يەتتە قىز كەنتتىكى جەڭگە يارايدىغانلارنى قوراللاندۇرۇپ، ئۆزلىرىمۇ قوللىرىغا قورال ئېلىپ،

ئارغىماقلىرىغا مىنىپ، بۇددىستلار بىلەن قان كېچىپ جەڭ قىپتۇ. يەتتە كېچە - كۈندۈزلۈك جەڭدە بۇددىستلار زور تالاپەت تارتىپتۇ. ئاخىرى بۇددىستلار پۈتۈن ئەسكىرىي كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، بەشتوغراق كەنتىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ، بۇ يەتتە قىزنى تۇتۇۋاپتۇ ۋە ھەممىسىنى شېھىت قىپتۇ. كىشىلەر يەتتە قىز قۇربان بولغان جايىنى مازار قىلىپ، يەتتە قىزنىڭ جەسىتىنى دەپنە قىپتۇ ۋە ئۇلارغا ئاتاپ گۈمبەز بىنا قىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن بۇ مازار «يەتتە قىزلىرىم مازىرى» دەپ ئاتىلىپتۇ (بۇ مازار ھازىرمۇ شۇنداق ئاتىلىدۇ). بۇ مازار جايلاشقان يەردە كېيىنچە كىشىلەر ئولتۇراقلىشىپ، يۇرت بەرپا قىپتۇ. بۇ مەھەللىمۇ بۇ مازارنىڭ نامى بىلەن، «يەتتە قىزلىرىم» دەپ ئاتىلىپتۇ (بۇ كەنت 90 - يىللاردىن كېيىن «يەتتە قىزىل» دەپ ئاتىلىپ قالدى).

3

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ياباس دېگەن بىر ئەۋلىيا كېرىيە دەرياسىنىڭ بېشىغا بىر ئانىدىن بولغان يەتتە قىزنى تاشلاپ كىمەك ئەيىبارغا: «ھەي كىمەك ئەيىبار، سېنى خالايمىق: (ئەيىبارلىقتا ئەلگە تونۇلدى، ئۇنىڭغا يېتىمدىغان ئادەم يوق، ئۇ، پىرىلارنىڭ پىرى، كاملىلارنىڭ كاملى، دەقىيانوسمۇ ئۇنىڭ ئالدىدا يىپ ئېشەلمەيدۇ، دېيىشىدۇ، مەن سېنىڭ كارامىتىڭنى بىر سىناپ كۆرەي، يۈرتىڭغا قىزنى تاشلىدىم، ئۇ، گاھ تاشقا ئايلىنىدۇ، گاھ ئادەمگە. سەن ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئىزدەپ تاپالمىساڭ سېنى مۇشۇ يۈرتقا باش قىلىپ كاشارلارنى (كەشمىرنى) ساڭا قۇل قىلىپ بېرىمەن دەپتۇ. كىمەك ئەيىبار كېرىيە دەرياسىنى بويلاپ ئىزلەشكە باشلاپتۇ. دەريا بېشىدىكى دۆڭلەرنى ساناپ يەتتە دۆڭنى بەلگە قىلىپ ياباسقا ئىشارە قىلغان ئىكەن، ياباس بېشىنى چايقاپتۇ. يەتتە دۆڭ شۇ پېتىچە قاپتۇ. «قارا باش» دېگەن جايغا كەلگەندە يىراقتا يەتتە تاش تۇرغىنىڭ، كىمەك ئەيىبار ناھايىتى خۇشال بولۇپ ئالمان - تالمان يۈگۈرۈپ بېرىپ قارىغۇدەك بولسا يەتتە قىز چىقماپتۇ. دەريانىڭ ئايىغىغا نەزەر سالغۇدەك بولسا يەتتە توغراق بىر يېنىپ بىر ئۆچۈپ تۇرغۇدەك. كىمەك ئەيىبار، ئېھتىمال بۇمۇ

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ياباسنىڭ ھىيلىسى بولسا كېرەك دەپ ئويلاپ دالپىغىنى (قالپىقىنى) ئاتقان ئىكەن، قۇم دۆۋىسى پەيدا بوپتۇ. كىمەك ئەييار يەنە ياباسقا ئىشقاره قىلغانىكەن، ياباس بېشىنى لىڭشىتىپتۇ. كىمەك ئەييار شاتلىققا چۆمۈپ ئەمدىلا ئۇ جايغا بېرىشىغا يەتتە قىز تورغاي بولۇپ ئاسماننىڭ قەھرىگە كۆتۈرۈلۈپتۇ. بۇ ھالنى كۆرگەن كىمەك ئەييار ياقىلىرىنى يىرتىپ كۆپ يىغا ـ زار قىپتۇ. يەتتە قىزغا نىشانە بولسۇن ئۈچۈن قۇمدىن دۆۋە قاتۇرۇپتۇ. پەرىشان ھالدا چەكمەن چاپىنىنى غېرىبچە ئارتىپ كيان دەريا سى بويلاپ مۇز تاغقا كېتىپتۇ. شۇندىن كېيىن ياباس ئۇنىڭغا ئىچ ئاغرىتىپ كۆپ ئىزدەپتۇ. ھەممىلا جايغا يەتتە قىزنى چۈشۈرۈپتۇ. بۇنىڭ بىلەن كۆپ جايلاردا، جىلغىلاردا، دەريا غوللىرىدا «يەتتە قىزلىرىم» دېگەن ئات قاپتۇ. ياباس قاتتىق پۇشايمان قىلىپ كىمەك ئەييارنى ئىزدەپمۇ تاپالماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن كىمەك ئەييار ئىسمى بار جىسمى يوق غارايىپ كىشىگە ئايلىنىپتۇ.

«قىز ئۆلدى تېرەك» ھەققىدە ئىككى رىۋايەت

1

بۇرۇنقى زاماندا كېرىيىنىڭ سىيەك يېزىسىدا سېلىمەم ئىسىملىك بىر قىز بولۇپ، تولىمۇ لاتاپەتلىك، ھۆسىن ـ جامالى تەڭداشسىز گۈزەل ئىكەن. بۇ يۇرتنىڭ ئوغۇللىرى بۇ قىزنىڭ ئىشقى پىراقىدا كۆيۈك ئىكەن. بايلارنىڭ ئوغۇللىرى بۇ قىزنى تالىشىپ، بىر ـ بىرىگە پىچاق سېلىشىپ، ئۆلۈم ھادىسىسى كېلىپ چىققاچقا، يامۇل ئۇلارنىڭ ئۆلۈمىنى سېلىمەم كەلتۈرۈپ چىقارغان دەپ قاراپ، سېلىمەمنى دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇپتۇ. ئۇ چاغلاردا مەخسۇس دار بولمىغاچقا، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغانلار دەرەخكە ئېسىپ ئۆلتۈرۈلىدىكەن. بۇ قىزنىمۇ بىر تۇپ دەرەخكە ئېسىپ ئۆلتۈرۈپتۇ. سېلىمەمنىڭ ئانىسى قىزىنىڭ ئىچ ئاغرىقىدا نۇرغۇن ھازا قوشاقلىرى توقۇپ ئوقۇپتۇ. بۇ قوشاقلارنىڭ بىر قىسمى ھازىرمۇ خەلق ئارىسىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتىدۇ. سېلىمەم ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، دار قىلىپ

ئېسىلغان تېرەك «قىز ئۆلدى تېرەك» دەپ ئاتىلىپتۇ ۋە بۇ تېرەك جايلاشقان كەنتىمۇ شۇ تېرەكنىڭ نامى بىلەن «قىز ئۆلدى تېرەك» دەپ ئاتىلىپتۇ.

2

بۇرۇنقى زاماندا سىيەك يېزىسى تەۋەسىدە بىر قىز بولۇپ، ئۇ تولىمۇ ئۈياتچان، يۈزى تۆۋەن قىز ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئانىسى ئۇنى بىر يەرگە ئىشقا بۈيرۈپتۇ. قارىسا يولدا ھېچكىم يوق، شۇڭا ئۇ ئۆزىنى قويۇۋېتىپ، غىڭشىپ ناخشا ئوقۇپ مېڭىپتۇ. يېرىم يولغا كەلگەندە بىر ئەر كىشى چىقىپ، ئۇنىڭ كەينىدىن مېڭىپتۇ. لېكىن قىز بۇ ئەركىشىنى سەزمەپتۇ. شۇڭا كېتىۋېتىپ «جەرت» قىلىپ بىرنى ئوسۇرۇۋېتىپتۇ - دە، «ئاخشامقى پولۇنىڭ يېلى» دەپ قويۇپتۇ. يەنە بىر دەمدىن كېيىن «جەرت» قىلىپ بىرنى ئوسۇرۇۋېتىپتۇ، «ئەتىگەنكى ئۇماچنىڭ يېلى» دەپتۇ. بىر دەم مېڭىپ كەينىگە قارىغۇدەك بولسا، كەينىدىن بىر ئەر كىشى كېلىۋاتقۇدەك. قىز ھولۇقۇپ كېتىپ: «قاچان يولغا چىققانتىلە؟» دەپ سوراپتۇ. بۇ ئەركىشىمۇ قىلچە يۈز - خاتىر قىلماي: «ئاخشامقى پولۇنىڭ يېلى چىققاندا» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇ ئىزاغا چىدىمىغان قىز بىر تۇپ دەرەخكە ئېسىلىپ ئۆلۈۋاپتۇ. بۇنىڭ بىلەن بۇ تېرەك «قىز ئۆلدى تېرەك» دەپ ئاتىلىپتۇ ۋە بۇ تېرەك جايلاشقان كەنتىمۇ شۇ تېرەكنىڭ نامى بىلەن «قىز ئۆلدى تېرەك» دەپ ئاتىلىپتۇ.

ئايدىڭكۆل

كېرىيە شەنبە بازارنىڭ شىمالىغا جايلاشقان ئايدىڭكۆل ناھايىتى چوڭقۇر بولۇپ، كۆل تېگىدە سۇ ئاتلىرى ياشايدىكەن. كېچىسى ئايدىڭكۆل ئەتراپىدا قونماقچى بولسا، ئادەم بېشىنى يەرگە قويسىلا ئاتلارنىڭ كىشنىگەن، دۈپۈرلەپ چاپقان ئاۋازىنى ئاڭلايدىكەن. بېشىنى كۆتۈرسە بۇ ئاۋاز يوقايدىكەن. شۇڭا كۆل ئەتراپىدا بىر كىم

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئۇخلىيالمايدىكەن. تازا ئايدىڭ بولغان كېچىلىرى سۇ ئاتلىرى قىرغاقتا چىقىپ ئوتلاپ، يەنە كۆلگە كىرىپ كېتىدىكەن، شۇڭا بۇ كۆل «ئايدىڭ كۆل» دەپ ئاتالغان ئىكەن.

مۇغاللا ھەققىدە ئىككى رىۋايەت

1

بۇرۇنقى زامانىدا كېرىيە بازىرىغا يېقىن جايدا بىر باي ئولتۇراقلاشقان ئىكەن. ئۇ تولىمۇ ئاچ كۆز، تويۇمسىز، زومىگەر ئادەم بولۇپ، پۇقرالارنى بوزەك قىلىپ، يەرلىرىنى ئىگىلىۋالىدىكەن. ئۇ ھازىرقى مۇغاللا تەۋەسىدىكى مۇنبەت بىر پارچە يەرنى ئىگىلىۋاپتۇ. بۇ يەرنى ئېچىپ بىنام قىلغان دېھقانلار يامۇلغا ئەرز قىپتۇ. يامۇلدىن بۇ ئىشنى سۈرۈشتۈرگەن بولسىمۇ، ھېچكىمنىڭ قولىدا يەر خېتى بولمىغاچقا، يەر ئىگىسىنىڭ زادى كىملىكىنى بىكىتەلمەپتۇ. باي كۆڭلىگە بىر شۇملۇقنى پۈكۈپ، ئامبالغا يەر ئۈستىگە بېرىپ، يەرنىڭ ئۆزىدىن سوراپ بېقىشنى تەلەپ قىپتۇ. ئامبال ماقۇل بولۇپ، ئەتىسى يەر ئۈستىگە چىقماقچى بولۇپتۇ. باي كېچىدە بۇ يەرگە بىر ئورەك كولىتىپ، بالاغەتكە يەتكەن ئارزۇلۇق قىزىنى بۇ ئورەككە سولاپ، ئۈستىنى يېپىپ، قىزىغا بىرى كېلىپ: «بۇ يەر كىمنىڭ؟» دەپ ۋارقىرىسا، «باي غوجامنىڭ» دەپ جاۋاب بېرىشنى جېكىلەپتۇ. ئەتىسى چاشكا ۋاقتىدا ئامبال دورغىلىرىنى ئېلىپ بۇ يەرگە يېتىپ كەپتۇ. ئامبالنىڭ دەۋا سورايدىغانلىقىنى ئاڭلىغان ئەل - جاماەتمۇ بۇ يەرگە يىغىلىپتۇ. ئامبال «بۇ يەر كىمنىڭ؟» دەپ ۋارقىرىغان ئىكەن، يەر تېگىدىن «باي غوجامنىڭ» دېگەن سادا ئاڭلىنىپتۇ. بۇ سوئال - جاۋاب ئۈچ قېتىم تەكرارلانغاندىن كېيىن، ئامبال يەرنى بايغا بۇيرۇپ بېرىپ كېتىپتۇ. كىشىلەر بۇ يەردىن كەتكەندىن كېيىن، باي ئالايىلىرىغا ئورەكنى ئاچقۇزۇپ قارىسا، ئارزۇلۇق قىزى مۇغىغا ئايلىنىپ قاپتۇ. قىز يالغان گۇۋاھلىق بەرگەنلىكى ئۈچۈن سۈرتى مۇبەددەل بولۇپ، مۇغا بولۇپ قالغان ئىكەن. شۇ ئىشتىن كېيىن باي ۋە ئۇنىڭ جەددى - جەمەتى ۋە كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا «مۇغا»

سۆزى لەقەم بولۇپ، ئۇلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جاي «مۇغا جەمەتىدىكىلەر» دېگەن مەنىدە «مۇغلا» دەپ ئاتىلىپ، كېيىنچە «مۇغاللا» بولۇپ قالغان ئىكەن.

2

بۇرۇنقى زاماندا موڭغۇللار بۇ يۇرتنى ئىستىلاھ قىلىپ، ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ئىكەن. موڭغۇل چېرىكلىرى كېرىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا ئولتۇراقلىشىپ، دېھقانچىلىق قىلغان ئىكەن. موڭغۇل ھاكىمىيىتى يىمىرىلگەندە، كېرىيىگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان موڭغۇللار ئاللىقاچان يەرلىكلىشىپ كەتكەن ئىكەن. شۇڭا بۇ كەنت «موڭغۇللا» دەپ ئاتىلىپ كېيىنچە «مۇغاللا» بولۇپ قالغان ئىكەن.

توقىچاقلىق

بۇرۇنقى زاماندا كېرىيىدىكى ھازىرقى يېڭىباغ يېزىسىنىڭ باش قىسمى — كېرىيە دەرياسىنىڭ بويى ياخشى يايلاق بولۇپ، كىشىلەر مال - چارۋا باقىدىكەن. بۇ يەردىكى بۇك - باراقسان توغراقلىقتا توقىچاق — «تۆمۈر تۇمشۇق» ئىنتايىن كۆپ ئىكەن. شۇڭا بۇ يەر «توقىچاق — كۆپ جاي» دېگەن مەنىدە «توقىچاقلىق» دەپ ئاتالغان. كېيىن چارۋىچىلار بۇ يەردىن يەر ئېچىپ دېھقانچىلىق قىپتۇ. 1958 - يىلى بۇ يەردە كەڭ كۆلەمدە بوز يەر ئېچىلىپ، ئاھالە كۆچۈرۈلۈپ، يېزا بەرپا قىلىنغاندىن كېيىن «يېڭىباغ» دەپ نام بېرىلگەن.

ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: مۇساجان توغرول، مايمۇنخان سۇلايمان، مەمتىمىن ئوسمان
توپلاپ رەتلىگۈچى: ئابدۇرېشات مۇساجان توغرول

«گۈما» نامى توغرىسىدا رىۋايەت

ھازىر گۈما دەپ ئاتىلىۋاتقان بۇ جايىنىڭ ئەسلىي ئىسمى «پىشا» ئىكەن. تارىخىي ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، قەدىمكى «پىشا» دۆلىتىنىڭ ئورنى زاڭگۈينىڭ تەخمىنەن 10 يول شىمالىدىكى قەدىمكى

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

خارابىلىق بولۇپ، پېشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ جايدا ئۆرۈك ياخشى پىشىمايدىكەن. ئەجدادلىرىمىز بۇ جاينى ئۆزلەشتۈرۈش مەقسىتىدە ھەر خىل ئۆرۈك سورتلىرىنى ئۆستۈرۈپ كۆرۈپتۇ. بۇ جەريانىدا كىشىلەر بىر - بىرىدىن دائىم بۇ جايدا ئۆرۈك پىشارمۇ دەپ سورايدىكەن. ئۆرۈك ئۆستۈرگۈچىلەر «پىشا» دەپ جاۋاب بېرىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ جاينىڭ نامى «پىشا» بولۇپ قاپتۇ. يىللار، ئەسىرلەر داۋامىدا پىشا، پىشايۇان دېگەن ناملارغا ئۆزگىرىپتۇ. خەنزۇچە «پىشەن» دېگەن نام ئەنە شۇ «پىشا» دىن ئۆزلەشكەن، كېيىنچە بۇ جايدىكى كىشىلەر بارا - بارا ھازىرقى گۇمىغا كۆچۈپتۇ. گۇمىنىڭ ئەينى زامانىدىكى نامى «قۇما» [1] ئىكەن. چۈنكى، ئۇيغۇرى قۇمىغا ئوخشاش ياسىلىدىكەن (ھازىرمۇ بۇنداق ئۇيلەر كۆپ). كېيىنچە قاراخانىيلار ئىسلام ئاچقىلى كەلگەندە، بۇ يەردىكى كىشىلەر ئۇلاردىن گۇمان قىلىپ دەسلەپتە ئىسلامغا كىرمىگەنىكەن، ئۇلۇغلار: «گۇمىدا گۇمان قالدى، ئىككى تاغ ئارىسىدا (سانجۇنى دېمەكچى) بى.ئىمان جوھۇت قالدى» دەپ قارغاپ كەتكەنىكەن. شۇنىڭ بىلەن، بۇ جاينىڭ نامى «گۇمان» دەپ ئاتىلىپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «ن» ھەرپى چۈشۈپ قېلىپ، «گۇما» بولۇپ قاپتۇ.

رەتلىگۈچى: نىياز كېرىمى

سانجار

1

بۇنىڭدىن ئون نەچچە ئەسىر ئىلگىرى، ھىندىستانلىق بىر بۆلۈك بۇددا دىن تارقاتقۇچىلىرى ھازىرقى گۇما ناھىيىسى سانجۇ يېزىسى ئارقىلىق ھىندىستانغا قايتىش سەپىرىدە، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى سانجارى ئىسىملىك بىر دىن تارقاتقۇچى ئەۋلىيا ئېغىر كېسەل بولۇپ قاپتۇ، مۇخلىسلار ئۇچ كۈن تۇرۇپ، ھەمراھىنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالغان بولسىمۇ، لېكىن ھەمراھى كېسەلدىن ياخشىلانماپتۇ. ئۇلارنىڭ ئۇزۇقلۇق ۋە يېمەك - ئىچمەكلىرىمۇ كۈندىن - كۈنگە ئاز قاپتۇ. ئۇلار

---

[1] قۇما — كەپتەر، توخۇ بېقىش ئۈچۈن يەرلىك كىشىلەر ئالاھىدە ھۈنەر - سەنئەت بىلەن ياسايدىغان چوڭ قەپەس.

ئادەمزاتسىز بۇ جايدا ئۇزۇن تۇرۇشنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ھاياتى ئۈچۈن خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى ئويلاپ، ئۆز ئارا كېڭىشىپ، گۈلجارى ئىسىملىك ئايالنى ئۇنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىشقا قالدۇرۇپ قويۇپ يولىنى داۋاملاشتۇرۇپتۇ.

بۇ يەرنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپى يارلىق، قالغان تەرەپلىرى قوموش ۋە يۈلغۇنلار ئۆسۈپ كەتكەن قۇملۇق ئىكەن، گۈلجارىنىڭ كۆزىگە قوموشلۇقنىڭ ئىچكىرىسىدە ئېچىلغان خوخا گۈللىرى كۆرۈنۈپتۇ. بېرىپ قارىسا، كىچىك بىر بۇلاقتىن ئۇزلۇكسىز ئېتىلىپ چىقىپ، شىلدىرلاپ ئېقىۋاتقان بىر ئېرىق سۇنى كۆرۈپ جېنى يايراپ كېتىپتۇ. ئېرىق بويىغا يۈلغۇن ۋە قوموش شاخلىرىدىن كەپە ياساپ ماكانلىشىپ، يارلىقنىڭ كامارلىرىدىن قۇشقاچ تۇخۇملىرىنى ئېلىپ، سانجارىغا پىشۇرۇپ بېرىپ ئۇچ ئاي بېقىپتۇ. سانجارىنىڭ كېسىلى ساقىيىپتۇ. سانجارى بىلەن گۈلجارى ھەمراھلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن سۆكسۆك، تېرىق ئۇرۇقلىرىنى تېرىپ، ئېرىق بويلىرىغا جىگدە، ئۆرۈك، ياڭاق تىكىپ باغ بىنا قىپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ بۇلاق بويىدىكى مېۋىلەر مەي باغلاپ، گۈللەر ئېچىلىپ، قۇشلار سايرىشىپ تۇرىدىغان گۈزەل باغقا ئايلىنىپ، سانجارى بىلەن گۈلجارى ئىناق ئەر - خوتۇنلاردىن بولۇپ ئىككى ئوغۇل ، بىر قىز پەرزەنت كۆرۈپتۇ.

قوموشلۇقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بۇ گۈزەل ماكانغا كىشىلەر ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، بىنام ئېچىپ زىرائەت تېرىپتۇ ۋە باغ بىنا قىپتۇ. بۇ يەرنىڭ ئادەملىرى ئىناق - ئىجىل بولۇپ، خاتىرجەم ۋە باياشاتلىققا چۆمگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە سانجارى ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. كىشىلەر سانجارىنى ئۆزى گۈللەندۈرگەن بۇ زېمىندىكى قېرى بىر تۇپ توغراقنىڭ تۈۋىگە دەپنە قىلىپ، سانجارى بىلەن شەرقىي شىمال تەرەپتىكى يارلىقنى قوشۇپ بۇ ماكانغا «سانجىيار» دەپ ئىسىم قويۇپتۇ. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «سانجار» دېگەن ئىسىم ئۆزلىشىپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: مۇھەممەت باھاۋىدىن
خاتىرىلىگۈچى: غالىپجان تۇرسۇن

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

2

سانجۇ دەرياسى قەدىمدىن تارتىپ سۇ مەنبەسى تولۇق، يىل بويى ئۆزۈلمەي ئېقىپ تۇرىدىغان چوڭ دەريا بولۇپ، بەش پارچە چوڭ بوستانلىقنىڭ هاياتلىق مەنبەسى ئىكەن. ئىلگىرى دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدا ماكانلىشىپ ياشىغان كىشىلەر تولىمۇ ئاز بولۇپ، كېيىنچە سۇ ۋە ئوتلاق قوغلىشىپ ئارقا - ئارقىدىن سانجۇ دەرياسىنىڭ بويىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ، بىر قىسىم كىشىلەر يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، يەنە بىر قىسمى چارۋىچىلىق قىلىش جەريانىدا ئادەم كۆپىيىپ، سانجۇ دەرياسىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى جايلار چوڭ بىر بوستانلىقنى هاسىل قىلغان ئىكەن. بۇ بوستانلىق ئىككى تاغنىڭ ئارىسىغا جايلاشقان بولغاچقا، تاغلىرىدا بۇك - باراقسان ئوتلار ئۆسۈپ، گۈللەر ئېچىلىپ، جەرەن، كېيىكلەر ئەركىن ئوتلىشىپ، ئۇلار ۋە كەكلىكلەر سايرىشىپ تۇرىدىكەن. كىشىلەر بۇ تاغلاردا بىر قانچە ئەۋلاد چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا، سانجۇ تاغلىرى ئارقىلىق تىبەت ۋە ئەردانلاردىن ئۆتۈپ دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىغا بارغىلى بولىدىغانلىقىنى بىلگەن ئىكەن. نەتىجىدە كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۇ يوللاردا سودا كارۋانلىرى پەيدا بولۇپ، تىبەت، ئەردان، بۇخارا، كەشمىر ۋە باشقا ئەللەر بىلەن سودا - سېتىق، ئىلىم تەهسىل قىلىش، هۈنەر ئۆگىنىش قاتارلىق پائالىيەتلەر بىلەن كەڭ تۇرده مەشغۇل بولغان ئىكەن. سودا - سېتىق ئىشلىرىنىڭ رونىق تېپىشىغا ئەگىشىپ يەركەندىن تارتىپ خوتەنگىچە بولغان ئارىلىقتا ياشىغان كىشىلەر سانجۇ ئارقىلىق قوشنا ئەللەرگە چىقىدىغان بوپتۇ. نەتىجىدە، سانجۇ سودا كارۋانلىرى ئارام ئېلىپ ئۆتىدىغان مۇهىم ئۆتەڭگە ئايلىنىپ قاپتۇ. كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە، يۇرتنىڭ خان ۋە بەگلىرى بۇ يەردىن ئۆتكەن كارۋانلارنى ساناپ ئۇلاردىن ئۆتەڭ هەققى ئالىدىغان بوپتۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ بوستانلىق شۇ ۋاقىتتىكى كىشىلەر تەرىپىدىن «ساناغۇ» دەپ ئاتىلىپ، يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «سانجۇ» غا ئۆزگىرىپ، شۇ بويىچە ئاتاش ئاتا - بوۋىلىرىمىزدىن تا بىزگىچە داۋاملىشىپ كەپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ئابدۇغېنى قادىر

دۇۋا

قەدىمكى زاماندا گۈما ناھىيىسىنىڭ ئۈزۈك بوستانلىقلىرىدىن بىرى بولغان ھازىرقى دۇۋا بازىرىغا ئىسلام تەرىقەتلىرىنى تەرغىب قىلىش ئۈچۈن خوجا مەلىكشاھ ئىسمىلىك بىر كىشى كەلگەن ئىكەن. ئۇ زامانىدا بۇ يۇرتنىڭ ئادەملىرى دېگۈدەك بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن. خوجا مەلىكشاھ كىشىلەرگە دۇنيانىڭ پەيدا بولۇشى، ئىنسانىنىڭ ياريلىشى، خۇدانىڭ يەككىلىكى ۋە قۇدرەتلىكلىكى، قۇرئاننىڭ ئۇلۇغلۇقى، پەيغەمبەرلەرنىڭ تارىخى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ ئەركاملىرىنى كۆپ قېتىم تەرغىب قىلىش ئارقىلىق، بۇ يۇرتتىكى كىشىلەرنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا دەۋەت قىپتۇ. نەتىجىدە كىشىلەر ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، بايلار كەمبەغەللەرنى يۆلەيدىغان، ئۆشرە - زاكات بېرىدىغان، كۈچلۈكلەر ئاجىزلارنى يۆلەيدىغان، يول ياساپ كۆۋرۈك سالىدىغان، سۇ باشلاپ ئورمان بىنا قىلىپ، يۇرتنى گۈللەندۇرىدىغان خەير - ساخاۋەتلىك ياخشى ئىش يۇرتنى قاپلاپتۇ. خوجا مەلىكشاھنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتى، ئىناۋىتى ئۆسۈپ نامى قوشنا بوستانلىقلارغا تارىلىپتۇ.

يۇرت خەلقى ئىناق - ئىجىل ياشاۋاتقان شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە خوجا مەلىكشاھ كېسەل بولۇپ، ئورۇن تۈتۈپ يېتىپ قاپتۇ. كىشىلەر ھەر كۈنى سەھەر تۇرۇپ، يۇرتقا ئاسايىشلىق ئېلىپ كەلگەن بۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ كېسىلىنىڭ تېزراق ساقىيىشىنى ئاللادىن تىلەپ دۇئا قىپتۇ. لېكىن، خوجا مەلىكشاھ ساقىيالماي يەتتە يىل ئورۇن تۈتۈپ يېتىپ قاپتۇ. كىشىلەرمۇ يەتتە يىلغىچە توختىماي دۇئا قىپتۇ. قوشنا بوستانلىقلاردىن بۇ بوستانلىققا كەلگەن كىشىلەر بۇ يەردىكى كىشىلەرنىڭ داۋاملىق دۇئا قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلارنى «دۇئاچىلار» دەپ ئاتاپتۇ. كىشىلەر بۇ يەرگە كەلگەن كىشىلەردىن قەيەرگە بارغانلىقىنى سوراپ، ئۇلار: «دۇئاچىلارنىڭ قېشىغا باردۇق» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ بوستانلىق «دۇئاچى» دەپ ئاتىلىپتۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن «چى» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قېلىپ «دۇئا» دەپ ئاتاش ئادەتكە ئايلىنىپتۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

«ئا» ، «ۋا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىۋېرىپ، ھازىرقى نام بىزگە مىراس قالغانىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى: گۇما ناھىيە دۇۋا بازىرىدىن يۈسۈپ پاسار

مۇجى

بۇنىڭدىن بىر قانچە يۈز يىل ئىلگىرى دىن ۋە ئىلىم تارقاتقۇچى ئىسمائىلاردىن ھەممەل شېرىپ ۋە ئوبۇل يۈسۈپ ھەمەدانى قاتارلىق كىشىلەر باشقا جايلاردىكى دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرىنى تۈگىتىپ، بىر قانچە تالىپنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ، بىر قانچە كۈن يول يۈرۈپ گۇمىنىڭ ھازىرقى مۇجى يېزىسىغا يېتىپ كەپتۇ. بۇ دەل تومۇز ۋاقتى بولۇپ، كىشىلەر ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇق ئازابىدىن زارلىنىۋاتقان ئىكەن. بىر توپ ئاتلىقنى كۆرگەن كىشىلەر يۈگۈرۈپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ خالتا - خۇرجۇنلىرىنى مۇجۇشقا باشلاپتۇ. ھەممەل شېرىپ ۋە ئوبۇل يۈسۈپ ھەمەدانى قاتارلىقلارنىڭ رەھمى كېلىپ، بارلىق ئوزۇق - تۈلۈكنى ئۇلارغا بۆلۈپ بېرىپتۇ. كىشىلەر يەنە ئۇلارنىڭ خۇرجۇن - خالتىلىرىنى مۇجۇپتۇ. ھەممەل شېرىپ ۋە ئوبۇل يۈسۈپ ھەمەدانى بۇ يەردىكى كىشىلەرنى «مۇجىغاقلار» دەپ ئاتاپتۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا «مۇجىلىقلار» دەپ ئاتىلىپ «مۇجى» دېگەن سۆز بۇ يۇرتقا ئىسىم بولۇپ سىڭىپ قاپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ئوبۇلقاسىم مەتشېرىپ ھاجىم

قوشتاغ

بۇنىڭدىن نەچچە ئون مىڭ يىللار ئىلگىرى كىشىلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ، تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىگە كوللېكتىپ ھالدا قاتناشقان ئىكەن. بۇ يەردە كېيىن ئىسلام ئاچقۇچى ئىسمائىلاردىن ھەممەل شېرىپ ۋە ئوبۇل يۈسۈپ ھەمەدانى قاتارلىق كىشىلەر بۇ يەرگە كېلىپ دىن تارقىتىش پائالىيەتلىرى بىلەن كەڭ تۇرده شۇغۇللانغان ئىكەن. كىشىلەر ئۇ ئىمائىلارنى قىزغىن كۈتۈۋېلىپ، ياخشى تائاملار بىلەن مېھمان قىلىپ، بىر قانچە يىلغىچە

ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئالغان ئىكەن.

ئىمامىلار بۇ يەرنىڭ ئىككى تەرىپىنىڭ تاغ، ئوتتۇرىسى بوستانلىق بولۇپ، 5 - ئايدىن 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە تۇرلۇك مېۋىلەر مەي باغلاپ پىشىپ، گۈللەر خۇش پۇراق چېچىپ، قۇشلار سايرىشىپ، دەريا - ئۆستەڭلەردە سۇزۇك ھەم سوغۇق زىلال سۇلارنىڭ تاشتىن - تاشقا ئورۇلۇپ شارقىراپ ئېقىشىغا، ھاۋاسىنىڭ جانغا ھۇزۇر بېغىشلايدىغانلىقىغا، ئادەملىرىنىڭ ئاق كۆڭۈل، سەمىمىي، مېھماندوست ئىكەنلىكىگە ئاساسەن بۇ يۇرتنى «خۇش ئۇتاغ ماكان» دەپ زوقلىنىپ تەرىپلىگەن ئىكەن. كىشىلەر ئۇلارنىڭ بۇ سۆزىنى مۇقەددەس بىلىپ، بۇ يەرگە نام قىلىۋاپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان بۇ يەرنىڭ ئىسمى «خۇش ئۇتاغ» دەپ ئاتىلىپ، كېيىنچە بۇ سۆز «قوشتاغ» قا ئۆزگىرىپ ھازىرغىچە شۇنداق ئاتاش داۋاملىشىپ كەلگەن ئىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ئابلەت ئالىم

ئىسمىسالاھ ۋە سۇپىرىسالاخان مازىرى

ئىسمىسالاھ — گۈما ناھىيىسى قوشتاغ يېزىسىنىڭ غەربىگە جايلاشقان بىر كەنت. ناھىيە مەركىزى بىلەن بولغان ئارىلىقى 70 كىلومېتىر. ئۇنىڭ دائىرىسى قىشلاق، ئۇلىباغ، تېرەكئالدى، تۇگمەنبويى ۋە بومۇغا قاتارلىق 15 تەبىئىي كەنتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. پىشقەدەملەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئىسمىسالاھنىڭ ئەسلىي ئىسمى توختى ۋەجىك ئىكەن. بۇ توغرىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت تارقالغان:

بۇنىڭدىن مىڭ يىللار مۇقەددەم، سۇتۇق بۇغراخان زامانىسىدا ئۇنىڭ يۇسۇپ قىدىرخان ۋە ئىسپەر سالاخان ئىسىملىك لەشكەر باشلىقلىرى بولۇپ، ئۇلار خوتەننى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن قاراقۇرۇم تەرەپكە لەشكەر تارتىپ سەپەر قىلىپتۇ. لەشكەرلەر گۈمىنىڭ قۇمات پاششايىم دېگەن يېرىدە خوتەن تەرەپتىن چىققانلار بىلەن قاتتىق سوقۇش قىلغان بولسىمۇ، لېكىن خوتەننى ئىشغال قىلالماپتۇ. كېيىنكى بىر قېتىملىق سوقۇشتا ئىسپەر سالاخان ئېغىر يارىلىنىپ، قوشتاغنىڭ غەربىي قىسمىدىكى توختى ۋەجىك دېگەن جايغا كەلگەندە

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قازا قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ جەسىتى توختى ۋەجىك (ئىسمىسالاھ) كەنتىنىڭ جاي دېگەن مەھەللىسىگە دەپنە قىلىنىپتۇ. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ خەۋەر قەشقەرگە يېتىپ كەپتۇ، ئوردىدىكىلەر قاتتىق قايغۇغا چۆكۈپتۇ.

ئىسپەر سالاخانىنىڭ ئوغلى سۇپىرسالاخان بۇ قايغۇلۇق خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئىنتىقام ئېلىش ئۈچۈن 10 مىڭ لەشكەرنى باشلاپ، خوتەن تەرەپكە يۈرۈش قىلىپتۇ ھەمدە بۇ قېتىم خوتەنگە بارغۇچە تەڭ يولدا دادىسىنىڭ قەبرىسىنى يوقلاپ ئۆتۈش ئۈچۈن يەكەن، قاغىلىق، زوڭلاڭ، باشلەڭگەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، توختى ۋەجىك كەنتىگە كەپتۇ ھەم چېدىر ـ بارگاھلارنى تىكىپتۇ. شۇ چاغدا يۈسۈپ قەدىرخان باشچىلىقىدىكى ئىسلام لەشكەرلىرىنىڭ خوتەن پادىشاھىنىڭ سەركەردىلىرى جوقتەرەشىد ۋە نوقتەرەشىدلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىسلام دىنىنى غەلبىگە ئېرىشتۈرگەنلىك خەۋىرى يېتىپ كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن سۇپىرسالاخان بۇ يەردە قېلىپ، مىڭ مو يەر سېتىۋېلىپ، توختى ۋەجىك كەنتىدە ماكانلىشىپ قاپتۇ. ئەتراپتىكى كىشىلەر سۇپىرسالاخانىنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن سەپ ـ سەپ بولۇپ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپتۇ. سۇپىرسالاخان ئىنتايىن مەمنۇن بولۇپ، بۇ كەنتنىڭ ئەسلىي ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ «ئىسمە سالاھ» (ناماز ئوقۇيدىغان جاي) دەپ نام قويۇپ قويۇپتۇ. سۇپىرسالاخانىنىڭ قول ئاستىدىكىلەر بولسا بۇ جايغا «ئىسلام سالىھ» (راستلىق بىلەن ئىسلامنى قوبۇل قىلغۇچىلار) دەپ نام بەرسەكمۇ بولغۇدەك دەپتۇ.

شۇنىڭدىن باشلاپ توختى ۋەجىك كەنتىنىڭ ئىسمى ئىسمەسەلاھ ياكى ئىسلام سالىھ دەپ ئاتىلىپتۇ. سۇپىرسالاخان ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە مۇشۇ يەردە ياشاپ ۋاپات بولۇپتۇ. ئۇنىڭ جەسىتى ئىسپەرسالاخان قەبرىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنىپتۇ. كېيىنكى چاغلاردا كىشىلەر سۇپىرسالاخانىنىڭ مازىرىغا چېدىر تىكلەپتۇ. ئاردىدىن ئۇزۇن يىللار ئۆتۈپ، بىر قېتىملىق كەلكۇن ئاپىتىدە بۇ زاراتگاھلىققا قىردىن (تاغدىن) سەل كېلىپ، چېدىرلارنى سۇ ئېقىتىپ كېتىپتۇ.

شەيخىم مىلادىيە 1884 - يىلى بۇ مازارنىڭ تەزكىرىسىنى يېزىپ چىققان. بۇ تەزكىرە كېيىنكى چاغلاردا مەشھۇر شائىر ئىسمائىل ھاجىمنىڭ قېشىدا ساقلانغان بولسىمۇ، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا كۆيدۈرۈۋېتىلگەن.

ئىسمىسالاھ كەنتى قەدىمكى بىپەك يولىدىكى مۇھىم بىر ئۆتەڭ بولۇپ، تارىختا گۈما بازىرىنىڭ ئورنى ئالتە قېتىم يۆتكەلگەن بولۇپ، گۈما بازىرىنىڭ 5 - ئورنى ئىسمىسلا ئىكەن.

سۈپىرسالاخانىنىڭ مازىرى ھازىرمۇ بار، بۇ يەردىن ئۆتكەنلەر دۇئا - تىلاۋەت قىلىپ ماڭىدۇ.

ئىسمىسالاھنىڭ كونا بازار مەھەللىسىدە ئېگىزلىكى 50 مېتىر، ئايلانمىسى بەش مېتىر كەلگۈدەك بىر چوڭ تېرەك بولۇپ، بۇ تېرەكنى سۈپىرسالاخان بۇ يەردىكىلەرنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن سالدۇرغان ئىكەن. بۇ تېرەك 1967 - يىلى كېسىۋېتىلگەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى: گۈما ناھىيە ئىسمىسالاھ كەنتى قىشلاق مەھەللىسىدىن مۇھەممەت ئەيسا ئاخۇنۇم

ھاڭگىيا رىۋايىتى ①

رۇستەمى داستان يىراقتا سەپەر قىلغان ۋاقىتتا، ئايالى ۋە ئوغلىنى خوتەندە قالدۇرۇپ قويۇپتۇ. بىر قانچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن ئوغلى چوڭ بولۇپ ئاپىسى بىلەن قوغۇن تېرىپ تېرىكچىلىك قىلىپتۇ. رۇستەمى داستان جەڭدىن قايتىپ كېلىپ ئوغلى ۋە ئايالىنى تاپالماپتۇ. بىر كۈنى ئۇ ھاڭگىيدا (ھازىرقى لوپ ناھىيىسىنىڭ بىر يېزىسى) بىر ياش بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ. ئۇنىڭ بىلەن نېمىدۇر تالىشىپ جېدەللىشىپ قالغان روستەمى داستان ئاخىردا ئۇ ياش يىگىتنى يەرگە بېسۇبلىپ ئۆلتۈرمەكچى بوپتۇ. ياش يىگىت بار كۈچى بىلەن «رۇستەمى داستانىنىڭ ئوغلى ئۆلىدىغان بولدى» دەپ ۋارقىراپتۇ. رۇستەمى داستان بۇ گەپنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال قولىنى بوشاتىپتۇ. ئۇ بۇ ياش يىگىتنىڭ ئۆزىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى بىلىپ ئىنتايىن خۇشال بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ھازىرقى ھاڭگىيدا تۇرۇپ قاپتۇ. كېيىن ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى بۇ يەردە ئۇزلۇكسىز كۆپىيىپتۇ. بۇ كەنت ئەسلىدە «ماكان» دەپ

① بۇ رىۋايەت پېرزۇۋالسكىينىڭ «لوپنۇرغا سەپەر» ناملىق كىتابىدىن ئېلىندى.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئاتالغان بولۇپ كېيىن، «ھاڭگىيا» دەپ ئۆزگەرتىلىپتۇ.

پولو رىۋايىتى ①

ئۇزاق زامانلار ئىلگىرى، تىبەتنىڭ غەربىدە بىر خىل ئادەت ھۆكۈم سۈرگەن بولۇپ، پادىشاھ تەختكە چىققاندىن كېيىن، مەيلى ئۇنىڭ دۆلەتنى باشقۇرۇش نەتىجىسىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئون يىل توشسىلا ئۆلتۈرۈلىدىكەن. ھاتەم ئىسىملىك بىر پادىشاھ تەختكە چىقىپ ئون يىل توشاي دېگەندە، يەنى ئۆلتۈرۈلۈش ۋاقتى يېقىنلاپ كەلگەندە، ئۇ ئۆزىگە سادىق 300 دىن ئارتۇق ئادەمنى باشلاپ يۇرتىدىن قېچىپ چىقىپتۇ ۋە كېرىيە دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بويىغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قاپتۇ. بىراق ئۇزاق ئۆتمەي مۇڭغۇللار يېتىپ كېلىپ ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىنى تارتىۋاپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپتۇ. ھاتەم خوتۇنى، ئوغلى ۋە ئىككى قىزىنى ئېلىپ قېچىپ ئاپەتتىن قۇتۇلۇپتۇ. ئۇلار ۋە قېچىپ چىققان باشقا تىبەتلىكلەر بىلەن بىرلىكتە كېرىيە دەرياسىنى بويلاپ تۆۋەنلەپ، تىبەتتىن بەك يىراقلاپ كېتىپتۇ. بۇ يەرگە كەلگەندە يەرلىك كىشىلەر بىلەن تويلىشىپ، كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ھازىرقى پولو كەنتىنى بەرپا قىپتۇ. ھازىرقى كەنت ئاھالىلىرى ئەنە شۇ ھاتەمنىڭ 12 - ئەۋلاد نەۋرە - چەۋرىلىرى ئىكەن.

ئوقچى مازار رىۋايىتى

ئوقچى مازار، خوتەن ناھىيە خان بۈرىق يېزىسى تاسمىچى كەنتىگە جايلاشقان. ئىسلام دىنى تۇسىنى ئالغان تاۋاپگاھ. بۇ جاي بەزىدە «ئىلاھىي مازار»، «شەرتلىك مازار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، ئىسلام لەشكەرلىرى خوتەنده بۇددىست لەشكەرلىرى بىلەن قاتتىق جەڭ قىلىپتۇ. جەڭ ئىنتايىن قاتتىق بولغاچقا، ھەر ئىككى تەرەپ چوڭ تالاپەت كۆرۈپتۇ. جەڭ جىددىي

① بۇ رىۋايەت پېرزۋالىسكىينىڭ «لوپنۇرغا سەپەر» ناملىق كىتابىدىن ئېلىندى.

كېتىۋاتقاندا لەشكىرىي ئىسلامنىڭ ئوقيا قىيغۇچىسى ئابدۇل ئىيساققا ئوق تېگىپ شېھىت بوپتۇ. ئىسلام لەشكەرلىرى كۆپ يىغا - زار قىلىپ جەسىدىنى بەلخى دېگەن شەھەرگە ماڭغۇزۇپتۇ. ئەمما ئوقيا قىيغۇچىسى جان ئۈزگەن بۇ جايغا ئۇنىڭ قەبرىسىنى قاتۇرۇپتۇ. شۇندىن ئېتىبارەن بۇ جاينىڭ نامى «ئوقچى مازار» دەپ ئاتىلىپ تاۋاپگاھقا ئايلىنىپتۇ.

بالىماس نامى توغرىسىدا ئۇچ رىۋايەت

«بالىماس» هازىرقى خوتەن ناهىيىسىنىڭ خان ئېرىق يېزىسى بىلەن خوتەن شەھرى لاسكۆي بازىرى ئارىلىقىدىكى بىر جاينىڭ نامى. بالىماسنىڭ شىمالىدا قۇم بارخانلىرى ۋە خارابە ئىزلىرى بار. بالىماسنىڭ سېغىزى ناھايىتى داڭلىق. نېمە ئۈچۈن كىشىلەر بۇ جاينى «بالىماس» دەپ ئاتاپ كەلگەن؟ «بالىماس» سۆزىنىڭ كېلىپ چىقىشى هەققىدە خەلق ئارىسىدا مۇنداق ئۇچ خىل رىۋايەت بار.

1

قەدىمدە تەكلىماكاندا قاتتىق بوران چىقىپتۇ. قۇملار كۆچۈپ كەنتلەرنى خانۇەيران قىلىشقا باشلاپتۇ. ئاردىدىن ئۈزۈن ۋاقىت ئۆتمەي كەنتلەرنىڭ كۆپ قىسمى قۇم ئاستىدا قاپتۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان قەستان ① شاهزادىسى قارا تاغدىن ئۈچۈپ كېلىپ بۇ يەردىن سېغىز ئېقىتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ يېقىن ئەتراپتىكى قۇمنىڭ كۆچىشىنى توساپتۇ. ئەمما قۇم كۆپ، هەرەم قاتمۇقات بولغاچقا، سېغىز ئېقىنى قۇم ئىچكىرىسىگە بارالماپتۇ. ئاپەت رايونىدىكى خەلقلەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ هەممىسى كېلىپ شاهزادىدىن مەدەت تىلەپتۇ. شاهزادە ئات مىنىپ قۇملۇقلارنى بىر كۈن ئايلىنىپ چىقىپتۇ. قۇملارنى سېغىز ئېقىتىش ئارقىلىق توسۇۋېلىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىگە كۆزى يېتىپتۇ ۋە خالايىققا قاراپ: «سېغىز ئېقىن ئەمدى بارالماس» دەپتۇ. ئاپەتكە ئۇچرىغانلارنى ئەتراپقا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ

① قەستان - «قۇستان»، «كەھۇستان» نامىنىڭ تەلەپپۇز ئۆزگىرىشى. هازىرقى خوتەننىڭ قەدىمى نامىلىرىنىڭ بىرى.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قەستانغا كېتىپتۇ.

2

مەلۇماتلارغا قارىغاندا 1833 ـ يىلى خوتەندە قاتتىق يەر تەۋرەپ 300 دىن ئارتۇق كىشى جېنىدىن ئايرىلىپتۇ. شۇ چاغدا بىر قىسىم بوز يەر ئاچقۇچى كىشىلەرنىڭ بالا ـ چاقىلىرى ۋە قېرى ـ چۈرىلەرنى بۇ يەردە گەمە بېسىۋېلىپ ئۆلگەچكە، كىشىلەر بۇ جايىنى «بالا باسقان» دەپ ئاتىلىپتۇ، كۈنلەرنىڭ ئۆتىشى بىلەن «بالا باسقان» سۆزى «بالاماس» قا ئۆزگىرىپتۇ.

3

ياقۇپ بەگ قوشۇنلىرى خوتەنگە باستۇرۇپ كېلىۋاتقان مەزگىلدە، شۇ چاغدىكى خوتەننىڭ ھاكىم بېگى ھەزىتا جىم بۇزۇكۇار خالايىقنى دۈشمەنگە قارشى پىدائىيلىققا چاقىرىپتۇ. بۇ جايدا بەگلىك تەرىپىدىن چېدىر ـ بارىگاھلار قۇرۇلۇپ، ئەسكەرلىككە ئېلىش باشلىنىپ، پىدائىي بولۇپ كەلگەنلەر ناھايىتى كۆپ بولۇپ كېتىپتۇ. پىدائىيلىققا بالىلار كۆپ كېلىۋالغاندىن كېيىن، بەگلىك يولىنىڭ بەندەرلىرىگە «بالا ئالماس» لىق توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چىقىرىپتۇ. كېيىن «بالا ئالماس» دېگەن بۇ سۆز تەلەپپۇزدا قىسقىراپ «بالماس» بولۇپ قالغانىكەن.

«گۈلخان ئاپا» رىۋايىتى

ناھايىتى قەدىمىي زامانلارنىڭ بىرىدە ھازىر «گۈلاخما» دەپ ئاتىلىدىغان بۇ يۇرتتا ئۇشتۇمتۇت توپان بالاسى بولۇپ، كەنت ـ كەنتلەرنى قۇم باسقىلى تۇرۇپتۇ. ئادەملەر تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىشقا باشلاپتۇ. قۇم خۇددى كەلكۈندەك كىشىلەرنى يەر تېگىگە يۇتۇپتۇ. توپان بالاسى توختىغاندا، گۈلخان ئاتلىق بىر ئايال ۋە تۇغۇلغىلى ئۇزۇن بولمىغان يەتتە قىز ساق قاپتۇ. گۈلخان بۇلارنى تەرەپ ـ تەرەپتىن ئىزدەپ تېپىپ يۇلغۇندىن قوشام قىلىپ ئۆي سېلىپ

بېقىپتۇ. سۇت يېتىشمەپتۇ. گۈلخان خۇداغا ناله قىلىپ بۇ نارسىده يەتته قىزنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىشنى تەلەپ قىلىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىلاھ ئۇنىڭغا ئىككى ئۇچار ئات بېرىپتۇ. گۈلخان ئاپا ھەر كۈنى ئىككى قېتىم بۇ يەتته قىزنى كېرىيە دەريا سىنىڭ بېشىغا ئاپىرىپ قويلار سۇتىگه قاندۇرۇپ ئەكىلىدىغان بولۇپتۇ. شۇنداق قىلىپ گۈلخان ئاپا كېيىنكى كۈنلەردە يەتتە قىزدىن 70 نەۋرە كۆرۈپ، بارا - بارا ئادەم كۆپەيىپتۇ، بۇ جاي قايتىدىن گۈللىنىپ. ئىلگىرىكىدىنمۇ ئاۋاتلىشىپتۇ. كېيىن كىشىلەر گۈلخان ئاپىنى ئۇلۇغلاپ بۇ جاينى ئۇنىڭ نامىدا ئاتاشقا باشلاپتۇ.

مەنبەلەرگە ئاساسەن رەتلىگۈچى: شېرىپجان قاسىم

تەكلىماكاندىكى «تىلسىملىق شەھەر» رىۋايەتلىرى

كېرىيە ناھىيىسى بازىرىغا 270 كىلومېتىردىن ئارتۇق كېلىدىغان دەريا بويى يېزىسىنىڭ «تەكلىماكان ئۈتتۇرىسىدىكى يېشىل مەرۋايىت» دېگەن نامى بار. بۇ يېزىنىڭ ئەتراپلىرىدا «يۇمۇلاقتۇم»، «قارادۆڭ» قاتارلىق قەدىمىي شەھەر خارابىلىرى بايقالغان. يەرلىك ئاھالىلەر ئارىسىدا تەكلىماكاندىكى «تىلسىملىق شەھەر» توغرىسىدا تۆۋەندىكىدەك رىۋايەتلەر ساقلانغان.

1

ئاتا - بالا ئىككى قويچى يوقاپ كەتكەن قويلىرىنى ئىزدەپ قۇملۇقتا كېتىپ بارسا، بىر شەھەر ئۇچراپتۇ. ئۇلار شەھەرگە كىرىپ قارىسا، ئۆيلىرىدە ئۇخلاپ قالغاندەك يېتىشىپ كەتكەن جەسەتلەر، تۇرمۇش بۇيۇملىرى... شۇ پېتى تۇرغۇدەك. قويچىنىڭ بالىسى كۆزىگە چىرايلىق كۆرۈنگەن بىر نەرسىنى يانچۇقىغا سېلىۋاپتۇ. ئۇلار شەھەرنى بىر قۇر ئايلىنىپ بولۇپ، قايتايلى دەپ قارىسا، ھېلىلا ئوچۇق تۇرغان شەھەر قوۋۇقى چىڭ ئېتىلىپ قاپتۇ. تۆت ئەتراپ ئېگىز سېپىل. دادىسى بىر نەرسىنى پەملەپ، بالىسىنىڭ بىرەر نەرسە ئالغان - ئالمىغانلىقىنى سۈرۈشتۈرۈپ، شۇ نەرسىنى ئۆز جايىغا قويۇپ كېلىپ قارىسا قوۋۇق بۇرۇنقىدەكلا ئوچۇق تۇرارمىش. ئەسلىي بۇ تىلسىم

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

قىلىۋېتىلگەن شەھەر ئىكەن. ئۇلار بۇ يەردىن ئامان قايتىپ چىقىپتۇ.

2

بىر قېتىم ئۇچ يىگىت «توشقانزەدىكى كولايمىز» دەپ ئەكۈ يىراق قۇمىلۇققا بېرىپ، بىر يەردىن بىر قەبرە بايقاپتۇ. ئېچىپ قارىسا بۇزۇلمىغان جەسەت بار ئىكەن. بۇرنىدىن قان سىرغىغان پېتى تۇرۇپتۇ. قارىسا بوينىغا تىزىق - تىزىق مارجان ئېسىلغان، قوللىرىدا ئالتۇن ئۈزۈك، ئۇلار جەسەتنىكى مارجان، ئۈزۈكلىرىنى ئېلىۋېلىپ، قايتىشقا تەمشىلىۋاتقاندا، تۇيۇقسىز قاراڭغۇ چۈشۈپ، يۇلتۇزلار چاقناپ، كېچە بولۇپ قاپتۇ. ئۇلار بۇ ئىشتىن قورقۇپ كېتىپ، دەرھال ئالغان نەرسىلىرىنى جەسەتنىكى قولىغا بۇرۇنقىدەك سېلىپ قويغانىكەن، ئالەم ئاستا - ئاستا سۈزۈلۈپ، تاكى ئېتىپ قۇياش يېڭىۋاشتىن چىققانمىش.

3

بىر قېتىم ئىككى قويچى يوقاپ كەتكەن قويلىرىنى ئىزدەپ قۇملۇقتا كېتىپ بېرىپ، بوراندا قېلىپ يولدىن ئېزىپ بىر قەدىمىي شەھەرگە كېلىپ قاپتۇ. ئۇلار كېچىنى مۇشۇ يەردە تاكى ئاتقۇزۇشنى پىلانلاپ، بىر كونا ئۆيگە كىرىپ يېتىشقانىكەن. بېشىنى يەرگە قويىسىلا ئەتراپتىن نەغمە - ناۋا، تىجارەتچىلەرنىكى ئۆز مالىلىرىنى ماختاپ ۋارقىراشلىرى، خېرىدارلارنىكى باها تالىشىشلىرى، ئېشەكلەرنىكى ھاڭرىغان، توخۇلارنىكى قاقىلداشقان ۋە چىللىغان، ئاتلارنىكى كىشنەشكەن، قويلارنىكى مەرىگەن... ئارىلاشما ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپتۇ. بېشىنى كۆتۈرسىلا بۇ ئاۋاز يوقايدىكەن، بېشىنى قويسىلا يەنە بۇ ئاۋاز ئاڭلىنىدىكەن. ئۇلار بىر كېچىنى تەستە تاكى ئاتقۇزۇپ، ئەتىسى ئويغىنىپ قارىسا ئۇ شەھەر يوق، ئۆزلىرى قۇم دۆڭنىكى يېنىدا ياتقان ئىمىش.

4

ئـــكـــكى قويچى بايلىق تېپىش ئۈچۈن، بىر قەدىمىي شەھەر خارابىسىگە بېرىپ، بىر يەرنى كولىغانىكەن، بىر تۆكلۈك ئېچىلىپتۇ. ئۇلارنىڭ بىرى ئارغامچا بىلەن ئۆينىڭ ئىچىگە چۈشۈپ، قاراڭغۇدا سىلاشتۇرۇپ ئاختۇرۇپ، بىر كۆن ھەمياں تېپىۋاپتۇ. ھەمراھى ئۇنى تارتىپ چىقىرىۋاپتۇ. ئۇلار ھەمياننى ئاختۇرۇپ كۆرسە ئىچىدىن تۆت تال بۆرە ئوشۇقى چىقىپتۇ.

ھاراق ئەپسانىسى

نۇھ ئەلەيھىسسالام توپان بالاسىدىن كېيىن قۇرۇقلۇقنى تېپىپ، كـــېـــمـــدىكى نەرسىلەرنى قۇرۇقلۇققا چۈشۈرۈش جەريانىدا، مەلئۇن ئۇزۇمنىڭ ئۇرۇقىنى ئوغرىلىۋاپتۇ. ئۆسۈملۈكلەرنى تېرىش جەريانىدا، ئۇزۇم ئۇرۇقىنىڭ يوقالغانلىقى بايقىلىپتۇ. نۇھ ئەلەيھىسسالام ئۇزۇم ئـــۇرۇقـــنـــى كـــىـــمـــنىڭ ئوغرىلىغانلىقىنى سۈرۈشتۈرگەن ئىكەن، مەلئۇن: «ئۇزۇمنىڭ ئۇرۇقى مەندە، بىر شەرتىمگە كۆنسەڭ ئۇرۇقنى بېرىمەن» دەپ تۇرۇۋاپتۇ. نۇھ ئەلەيھىسسالام: «قانداق شەرت؟» دەپ ســـورىغان ئىكەن، مەلئۇن: «ئۇزۇمنى تېرىغاندىن كېيىن، ئۇزۇم تـــېـــلـــنـــىڭئۈچ قېتىملىق سۈيىنى مەن سۇغىرىمەن» دەپتۇ. نۇھ ئەلەيھىسسالام مەلئۇننىڭ شەرتىگە كۆنۈپتۇ. مەلئۇن ئۇزۇم تېلىنى بـــىـــرىنچى قېتىم تۆلكىنىڭ قېنىدا، ئىككىنچى قېتىم يولۋاسنىڭ قېنىدا، ئۈچىنچى قېتىم چوشقىنىڭ قېنىدا سۇغىرىپتۇ. ئۇزۇم تېلى ئۇدا ئۈچ قېتىم قاندا سۇغىرىلغاچقا، مېۋىسى قاننىڭ رەڭگىدە قىزىل پـــىـــشـــىدىغان، شەرىبتىمۇ قاننىڭ رەڭگىدە قىزىل چىقىدىغان بولۇپ قاپتۇ. ئۇزۇم تېلىغا مەلئۇن پەرۋىش قىلغاچقا، كېيىن ئۇزۇمدىن ھـــاراق ئـــىشلەش پەيدا بولۇپتۇ. شۇڭا ھاراق ئىچكەنلەرنىڭ كەيپى قېنىدا سۇغىرىلغان ھايۋانلارنىڭ مىجەزىگە تارتىدىكەن. ئۇزۇم تېلى دەســـلـــەپ تـــۆلـــكـــنىڭ قېنىدا سۇغىرىلغاچقا، كەيىپىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدا ئىچكەنلەر تۆلكىدەك ھىيلىگەرلىشىپ، باشقىلارغا كۆڭلىنى

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

ئىزھار قىلىپ، دوست بولۇپ كېتىدىكەن. ئىككىنچى قېتىم يولۇاسنىڭ قېنىدا سۇغىرىلغاچقا، كەيىپ ئىككىنچى باسقۇچقا يەتكەندە ئىچكەنلەر يولۇاستەك مەردلىشىپ، چاپىنىنى گۆرەگە قويۇپ ھاراق ئالدىغان بولۇپ كېتىدىكەن. ئۇچىنچى قېتىم چوشقىنىڭ قېنىدا سۇغىرىلغاچقا، كەيىپ ئۇچىنچى باسقۇچقا يەتكەندە، ئىچكەنلەر چوشقىدەك مەينەتلىشىپ، قۇسۇپ، قۇسۇقىغا مىلىنىپ رەسۋا بولىدىكەن.

دۇنيادا ئەر كۆپمۇ، ئايالمۇ؟

بىر كۈنى سۇلايمان ئەلەيھىسسالامنىڭ ئايالى دەريا بويىغا كىر يۇيۇشقا بارماقچى بولۇپ، سۇلايمان ئەلەيھىسسالامغا: «مەن كىر يۇغىلى بارىمەن. لېكىن سىرتتا ئاپتاپ بەك كۈچلۈك ئىكەن. ئاپتاپتا كۆيۈپ كېتىشىمدىن ئەنسىرەيمەن. سىز جىمى جانلىقلارنىڭ ئۇلۇغ پادىشاھى بولغاندىكىن، جىمى قۇشلارغا پەرمان قىلسىڭىز، مەن كىر يۇيۇپ بولغىچە قۇشلار ھاۋادا تۇرۇپ، ماڭا سايىۋەن بولۇپ، ئاپتاپنى توسۇپ بەرسە» دەپتۇ، سۇلايمان ئەلەيھىسسالام ئايالىنىڭ تەلىپىگە قوشۇلۇپ، جىمى قۇشلارغا ئاپتاپنى توسۇش توغرىسىدا پەرمان قىپتۇ. ھەمىمە قۇشلار تولۇق كەپتۇ، لېكىن بىر سۇندۇكلا كەلمەپتۇ. سۇلايمان ئەلەيھىسسالام سۇندۇكنىڭ ئۆز پەرمانىغا قۇلاق سالمىغانلىقىدىن قاتتىق خاپا بولۇپتۇ. كىر يۇيۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، سۇلايمان ئەلەيھىسسالام باشقا قۇشلارنى بۇيرۇپ، سۇندۇكنى چاقىرتىپ كەپتۇ ۋە سوراق قىپتۇ. سۇلايمان ئەلەيھىسسالام «سەن نېمىشقا پەرمانىمغا خىلاپلىق قىلىپ، سايا چۈشۈرۈشكە كەلمەيسەن؟» دەپ سوراپتۇ. سۇندۇك: «مەن پەرماننى ئاڭلاپلا يولغا چىققان، لېكىن يول بويى دۇنيادا ئەرلەر كۆپمۇ، ئاياللارمۇ؟ دېگەننى ئايرىيمەن دەپ، ئادەم ساناپ يۈرۈپ، كېچىكىپ قاپتىمەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. سۇلايمان ئەلەيھىسسالام سۇندۇكنىڭ گېپىگە قىزىقىپ: «ئېيتە، ئاياللار كۆپمىكەن، ئەرلەرمۇ؟» دەپ سوراپتۇ.

سۇندۇك قىلچە ئىككىلەنمەي: «سان جەھەتتە تەڭلىشىپ قالىدىكەن، لېكىن ئەمەلدە ئايالار كۆپ ئىكەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. سۇلايمان ئەلەيھىسسالام ھەيران بولۇپ: «نېمىشقا؟» دەپ سوراپتۇ. سۇندۇك: «چۈنكى ئايالارمۇ ئايال، ئايالىنىڭ كەينىگە كىرگەن ئەرلەرمۇ ئايال» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. سۇلايمان ئەلەيھىسسالام سۇندۇكنىڭ مەقسىتىنى چۈشىنىپ: «سەن نېمە دەپ ماڭا ھاقارەت قىلىسەن؟» دەپ سوراپتۇ. سۇندۇك: «ئويلاپ كۆرسىلە شاھىم، سىلىنىڭ پەرمانلىرى بىلەن ئايالىلىرىنىڭ ئۈستىگە سايە چۈشۈرگىلى كەلگەن قۇشلارنىڭ نۇرغۇنلىرىنىڭ ئۇۋۇسىدا تۇخۇملىرى بار. تۇخۇملار قۇشلارنىڭ بېسىشىغا، باشقا ھايۋانلارنىڭ يەپ كېتىشىدىن ساقلىنىشىغا موھتاج. نۇرغۇن قۇشلارنىڭ ئۇۋۇسىدا ئۇچۇم بولمىغان بالىلىرى بار. ئۇلار ئاتا - ئانىسىنىڭ دان تېپىپ بېرىشىگە، باشقا ھايۋانلارنىڭ يەپ كېتىشىدىن ساقلىنىشقا موھتاج. شۇنداق تۇرۇپ، سىلى ئايالىرىنىڭ كىر يۇيۇشىدەك كىچىك ئىشى ئۈچۈن ئۇۋۇلاردىكى چۈجىلەرنى ئاچ قويۇشقا، توخۇملارنى خەۋپىتە قويۇشقا ماقۇل بولسىلا، ئېيتسىلا، سىلى ئەرمىكەنلا ياكى ئايالمۇ؟» دەپتۇ. سۇلايمان ئەلەيھىسسالام ئۆزىنىڭ خاتا قىلغانلىقىنى بىلىپ، جىمى قۇشلاردىن ئەپۇ سوراپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچىلەر: مۇساجان توغرول، مايمۇنىخان سۇلايمان، مەمتىمىن ئوسمان
توپلاپ رەتلىگۈچى: ئابدۇرېشات مۇساجان توغرول

تۆھپە ھەققىدە رىۋايەت

ئادەم جەننەتتە ئاجايىپ نازۇ نېمەت، شېرىن - شەربەتلەردىن بەھرىمەن بولۇپ يۈرگەن كۈنلەردە، لەنەتكەردى شەيتاننىڭ ئالدام خالىتىسىغا چۈشۈپ «چەكلەنگەن مېۋە»نى يەپ قويۇپ جەننەتتىن قوغلاندى قىلىنىپ يەر يۈزىگە چۈشۈرۈلۈپتۇ. يەر يۈزىدە جەننەتتىكىدەك ئۇنداق تەييار نازۇ نېمەتلەر بولمىغاچقا، تېرىقچىلىق قىلىشقا توغرا كەپتۇ. ئەمما ئۇ ئالدىغا قارىسا قاقاس تاغ، كەينىگە قارىسا پايانسىز قۇم كۆرۈنۈپتۇ. تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن سۇ

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بولمىسا بولمايدىكەن. سۇ بولسا قاقاس تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدە بولۇپ، ئادەمنىڭ سۇنى باشلاپ كېلىشكە كۆزى يەتمەي تازا بېشى قېتىپ تۇرغاندا، چاشقان ئۆزىنى مەلۇم قىلىپ سۇ باشلاپ كېلىشنى ئۆزىگە تاپشۇرۇشنى، ئەمما تېرىقچىلىقتىن ئالغان هوسۇلدىن ئۆزىگە ئازراق بۆلۈپ بېرىشنى ئېيتىپتۇ. ئادەم ئامالسىز چاشقانلىقنى تەلىپىگە ماقۇل بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن چاشقان ئاغىنە - بۇرادەرلىرى بىلەن قول - پۇتىنى تەڭ ئىشقا سېلىپ تاغنى تېشىشكە باشلاپتۇ. تېشە - تېشە ئەتىسى چاشقا ۋاقتىدا چاشقانلار تەشكەن تۆشۈكتىن سۇ بۇلدۇقلاپ ئېقىپ چۈشۈشكە باشلاپتۇ. ئادەم چاشقانلار ئەكەلگەن سۇ بىلەن تېرىقچىلىق قىپتۇ ۋە مول هوسۇل ئېلىپتۇ. ئادەم خامانىنى سورۇپ دانلارنى خالتا - خۇلتىلارغا قاچىلاپ تۇرۇشىغا، چاشقان يېتىپ كەپتۇ ۋە ئۆزىنىڭ هەققىنى بېرىشنى ئېيتىپتۇ. ئادەم چاشقانغا خالتىلارنى كۆرسىتىپ «خالىغىنىڭنى ئال» دەپتۇ. ئەقىللىق چاشقان ئويلىنىپ كۆرۈپ، «ئەي ئادەم، مېنىڭ بۇنداق چوڭ تاغارنى توشۇيدىغان هارۋام، ساقلايدىغان ئامبىرىم يوق. شۇڭا سەن ماڭا تۇرار جايىڭنىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىدىن، تام - تورۇسلىرىدىن ماكان بەرسەڭ، مەن خالىغاندا ئۆزۈمگە تۇشلۇق يېسەم، قانداق؟» دەپتۇ. ئادەم چاشقانلىقنىڭ بۇ تەلىپىگىمۇ ماقۇل بوپتۇ. شۇنىڭ بىلەن چاشقانلار ئەلمىساقتىن تارتىپ ئۆي - ئۆيلەردە ماكان تۇتۇپ تاملارنى تېشىپ، تورۇسلارغا يامىشىپ، قازان - قومۇچلارنى يالاپ، ئامبارلارنى كولاپ خالىغانچە تۇرمۇش كۆچۈرىدىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى: قاراقاش ناهىيە جاهانباغ يېزا دۆڭئارىش كەنتىدىن سادىر باھاۋۇدۇن
توپلىغۇچى: ئوبۇلقاسىم تۇرسۇن

چىرا چۆل، كېرىيە كۆل

رىۋايەت قىلىنىشىچە، قەدىمكى زامانلاردا، بىر ئەۋلىيا بىر قاپاق سۇ بىلەن بىر خۇرجۇن نان ئېلىپ، تاغمۇ تاغلاردىن ئېشىپ، نۇرغۇن دەريالارنى كېچىپ، چىرا تاغلىرىغا كېلىپ قاپتۇ. ئەۋلىيا قارىغۇدەك

بولسا، خورجۇندىكى نانلىرى تۆگەپ، قاپقىدىكى سۇيى يېرىملىشىپتۇ. ئەۋلىيا تاغلىقلارغا:

— ماڭا سۇ بەرسەڭلار، — دەپ ئىلتىجا قىپتۇ. چىرالىقلار:

— ساڭا بىكارلىققا بېرىدىغان سۇ نەدە تۇرۇپتۇ، — دەپ سۇ بەرگىلى ئۇنماپتۇ. ئەۋلىيا كۆپ يالۋۇرغان بولسىمۇ بىر تامچە سۇغا ئېرىشەلمەپتۇ. خاپا بولغان ئەۋلىيا:

— سۇيۇڭ كەم بولغاي، يەرلىرىڭ قۇرۇغاي، — دەپ دۇئا قىلىۋېتىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن چىرادا قۇرغاقچىلىق ھۆكۈم سۈرۈپتۇ. ئىچكۈدەك سۇمۇ تەس تېپىلىپتۇ.

ئەۋلىيا ماڭا - ماڭا كېرىيە تاغلىرىغا كەلگەندىن كېيىن كېرىيىلىكلەر ئەۋلىيانىڭ ئالدىغا چىقىپ، چاي - مەزە قويۇپ ئۆزىنىڭ مېھماندوستلۇقىنى كۆرسىتىپتۇ ۋە ئەۋلىيا كېتىدىغان چاغدا سوۋغا - سالام بىلەن ئۇزىتىپ قويۇپتۇ. ئەۋلىيا قارىسا كىچىك بىر دەريا ئېقىۋاتقانىكەن. ئەۋلىيا قاپقىنى ئېلىپ دەريا بويىغا كەپتۇ - دە:

— سۇيۇڭ مول، يېرىڭ باغۇ بوستان، خەلقىڭ كەڭ داستىخان بولغاي، — دەپ دۇئا قىلىپ قاپقىدىكى سۇنى كېرىيە دەرياسىغا تامغۇزۇپتۇ. دېگەندەك كېرىيە دەرياسىنىڭ سۇيى ئەزەلدىن تولۇپ تاشقانمىش. بۇ دەريا بۇرۇندا «كۇراپ دەرياسى» دەپ ئاتالغانىكەن.

كېرىيىدە تاغلىق كىشىلەر ئەۋلىيانى بىر ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ، پولۇ بىلەن مېھمان قىپتۇ. ئەۋلىيا پولۇ يېگەن جاي «پولۇ» دەپ ئاتىلىپتۇ. ئەۋلىيا كۇراپ دەرياسىنى بويلاپ تۆۋەنگە ماڭماقنى ئىختىيار قىپتۇ. ھېلىقى كىشىلەر دەرھال بىر خۇرجۇن نان، بىر قاپاق سۇ ۋە بىر ئات تەييارلاپ ئەۋلىياغا يوللۇق تۇتۇپتۇ. ئەۋلىيا ئاتقا مىنىپ تاغدىن تۆۋەنگە چۈشۈپتۇ. ئەۋلىيا شۇ چاغدا تاغ ئېتىغا مىنگەچكە، كېرىيىدە تاغ ئېتى ئەتىۋار ھەم يارام ئىكەن. ئەۋلىيا ئاتقا مىنىپ نۇرغۇن يول يۈرۈپ بىر بوستانلىققا كېلىپ قاپتۇ. ئەۋلىيا بۇ يۇرتقا كەلگۈچە ئۇنىڭ نام - شەرىپى كېلىپ بولغانىكەن. شۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن كىشىلەر ئەۋلىيانىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇنىڭدىن:

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

— بۇ يەرگە قانداق كەلدىڭىز؟ — دەپ سوراپتۇ. ئەۋلىيا ئاستىدىكى ئاتنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ:

— ئاتچان كەلدىم، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. شۇ ۋەجىدىن كېرىيە تاغلىرى «ئاتچان» دەپ ئاتىلىپتۇ.

ئېيتىپ بەرگۈچى: كېرىيە ناھىيە توغرىغاز يېزىسىدىن **قاسىم ئاخۇن**
توپلىغۇچى: **ئىزىز قاسىم**

كېرىيە ئاياللىرىنىڭ تەلىپىگە ۋە پەرىجىسى ھەققىدە رىۋايەت

بۇرۇن كېرىيىدە كۆكچى ئەييارى دەيدىغان بىر پادىشاھ بولغان ئىكەن. بۇ پادىشاھنىڭ ئاي يۈزلۈك، بۇلاق كۆزلۈك، سەرۋى قامەتلىك، خۇلقى نازاكەتلىك، پەم - پاراسەتلىك بىر قىزى بار ئىكەن. پادىشاھ بەزىبىر قىيىن مەسىلىلەرگە دۇچ كەلگەندە شۇ قىزىنى ئەقىل كۆرسىتىشكە تەكلىپ قىلىدىكەن.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە قوشنا مەملىكەت پادىشاھى دەققىيانۇس قىزغا ئەلچى ئەۋەتىپتۇ. كۆكچى ئەييارى «قىزىم كىچىك ئىدى» دەپ ئەلچىلەرنى ياندۇرۇپتۇ. چۈنكى دەققىيانۇس پادىشاھ زالىملىقى بىلەن داڭ چىقارغان، ئاجىز پادىشاھلىقلارنى بۇلاش بەدىلىگە دەريا بويىدا يەتتە تاش ئالتۇن تۆگىمەن ماڭدۇرغان ئىكەن.

شۇنىڭ بىلەن ياۋۇز دەققىيانۇس قاتتىق غەزەپلىنىپ، كۆكچى ئەييارغا لەشكەر تارتىپ كەپتۇ. ئىككى پادىشاھلىق «مارجانلىق» دېگەن جايدا شۇنداق قاتتىق جەڭ قىپتۇكى، ئايھاي! قىلىچ - نەيزىلەرنىڭ ئۇرۇلغان، ئاتلارنىڭ كىشنىگەن، غالىب لەشكەرلەرنىڭ «ئۇر - چاپ!» دېگەن ئاۋازلىرى جاھانغا بىر كەپتۇ. دەققىيانۇس غەلىبە قىلىپ كۆكچى ئەييارى چېكىنىشكە مەجبۇر بوپتۇ. دەققىيانۇس كۆكچى ئەييارى پادىشاھلىقىنىڭ ئىچكىرىسىگىچە بېسىپ كىرىپتۇ ۋە يەنە ئەلچى ئەۋەتىپتۇ. كۆكچى ئەييارى: «قىزىمنى قەتئىي بەرمەيمەن، قولۇڭدىن كەلگىنىنى قىل» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ.

مەقسىتىگە يېتەلمىگەن دەققىيانۇس: «بۇ مەملىكەتتىكى پۇتۇن ئەرلەرنى قىرىپ تۈگىتىمەن» دەپ قەسەم ئىچىپتۇ ۋە ئون ئىككى ياشتىن يەتمىش ئىككى ياشقىچە بولغان بارلىق ئەرلەرنى ئۆلتۈرۈشكە باشلاپتۇ. يۇرتمۇ يۇرت كېزىپ ئۇچرىغانلىكى ئەرلەرنى قىلىچتىن ئۆتكۈزۈپتۇ. دەققىيانۇس پادىشاھنىڭ كۆزىگە قان تولۇپتۇ. ئەرلەرنى چېپىۋېرىپ زېرىككەن زالىم شاھ، ئەرلەرنى ئادەمنىڭ بېلىدەك تومىلۇقتىكى تاغ سەگۈسى سېلىنغان كەڭرى بىر مەيدانغا يىغىپ ئەكىلىپ، مەيداننىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى سەگۈدىن بىرنى، سول تەرىپىدىكى سەگۈدىن بىرنى باغلاپ يادەك ئەگدۈرۈپتۇ. ئېگىلگەن سەگۈلەرنىڭ بىرىگە تۈتقۇنلارنىڭ ئوڭ پۇتىنى، يەنە بىرىگە سول پۇتىنى باغلاپ، ئېگىلگەن سەگۈلەرنى قويۇپ بېرىپتۇ، سەگۈلەر تۈزلەنگەندە تۈتقۇنلار قاق ئوتتۇرىسىدىن ئىككى پارچە بولۇپ جان بېرىپتۇ. پۇقرالار قان - قان يىغلاپ جەسەتلەرنى يەرلىكىدە قويۇپتۇ. دەققىيانۇس سەگۈنى ئېگىپ ئادەم ئۆلتۈرگەن يەر «ئەگىلە» دەپ ئاتىلىپتۇ (بۇ ھازىرقى كۆكيار يېزىسىنىڭ ئەگلە كەنتى ئىمىش).

بۇ چاغدا شاھنىڭ تەدبىرلىك مەلىكىسى مەملىكەتتىكى ئېرىدىن ئايرىلغان تۇل ئاياللارنى يىغىپ، ئۇلارغا جەڭ ماھارەتلىرىنى ئۆگىتىپتۇ ۋە بىر قوشۇن تەييارلاپتۇ. مەلىكە جەڭ مەيدانىدا كىيىش ئۇچۇن بارلىق ئاياللارغا بىردىن تون تارقىتىپ بېرىپتۇ. بۇ تونىنىڭ رەڭگى قارا بولۇپ، ياقىسىدىن تاكى ئېتىكىگىچە چىلتەك تۇتۇلغان، ئوڭ - سول مەيدىسىگە توققۇز تالدىن، جەمئىي ئون سەككىز دانە تارغاق شەكىللىك كەشتە چىقىرىلغان ئىكەن. بۇ تونىنىڭ رەڭگىنىڭ قارا بولۇشى ئاياللارنىڭ ئۆلۈپ كەتكەن ئەرلىرىگە تۇتقان قارىلىقى ئىكەن. ياقىسىدىن ئېتىكىگىچە تۇتۇلغان چىلتەك — «ئادەمدە جان بىر» دېگەنلىك ئىكەن. مەيدىسىدىكى ئون سەككىز دانە تارغاق بولسا «ئادەمنىڭ قوۋۇرغىسى ئون سەككىز تال» دېگەن مەنىدە ئىكەن. مەلىكە باشچىلىقىدىكى ئاياللار قوشۇنى ھېلىقى تونىنى كىيىپ، «جان بىر، قوۋۇرغا ئون سەككىز» دەپ توۋلىغىنىچە جەڭگە ئاتلىنىپتۇ. نەتىجىدە، دەققىيانۇسنى مەغلۇپ قىلىپ شۆھرەت بولغان ئەرلىرىنىڭ

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

قىساسىنى ئاپتۇ. جەڭدىن كېيىن مەلىكە دادىسىنىڭ ئورنىغا پادىشاھ بوپتۇ. مەلىكە پادىشاھ بولغاندىن كېيىن شاھلىق تاجىنى خۇددى كىچىك پىيالىگە ئوخشاش ياستىپ كىيىپتۇ ۋە پۇتۇن مەملىكەتتىكى ئايالالارغا ئۆزىگە ئوخشاش تاج كىيىش، جەڭدە كىيگەن توننى ھەر دائىم كىيىپ تۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈپتۇ.

مەلىكە كىيگەن ھېلىقى تاج ھازىرقى كېرىيە ئايالىرىنىڭ بېشىدىكى كىچىك تەلپىكى ئىكەن. جەڭدە كىيگەن تون بولسا، ھازىرقى مەيدىسىدە ئون سەككىز تال تارغىقى بار كېرىيە پەرىجىسى ئىكەن (بۇ خىل پەرىجە ۋە كىچىك تەلپەكنى قەدىمدىن بۇيان، كېرىيە، چىرا، چەرچەن قاتارلىق جايلاردىكى ئايالالارمۇ كىيىدۇ. مارالبېشىنىڭ تۈمشۇق قاتارلىق جايلىرىدىمۇ بۇ خىل پەرىجە ئۇچرايدۇ - ت). كېرىيىلىكلەردىكى «جان بىر، قوۋۇرغا ئون سەككىز» دېگەن سۆز ئەنە شۇنىڭدىن قالغان ئىكەن.

ئېيتىپ بەرگۈچى: ھەنىپىخان ياغ
توپلىغۇچى: ئىزىز قاسىم

چىرا نېمە ئۈچۈن قۇرغاق؟

بۇرۇن بىر خىزىر سۈپەت بوۋاي كېرىيە ئارقىلىق ھازىرقى چىرا ناھىيىسىنىڭ دامىكۇ يېزىسىغا كەپتۇ. ئۇ بىر قاپاق سۇ ئېلىپ كەلگەنىكەن، بوۋاي بازار ئىچىنى بىر ئايلانغاندىن كېيىن بازارنىڭ راسا قىزغان يېرىگە كېلىپ:

— مەن سۇ ساتىمەن، قايسىڭلار سۇ ئالىسىلەر، — دەپ ۋارقىراشقا باشلاپتۇ. كىشىلەر تەرەپ - تەرەپتىن كېلىپ سۇ ئاپتۇ، بىراق بازارنىڭ ئايىغىدىكى كىشىلەر:

— بىز سۇ ئالمايمىز، — دەپ سۇ سېتىۋالماپتۇ. بوۋاي بىر ھازا سۇ سانىقاندىن كېيىن قاپاقلىرىنى يىغىشتۇرۇپ «يەرلىرىڭ قۇرغاقچىلىقتىن خالىي بولغاي، ئايىغىڭ چۆللەشكەي، باش تەرىپىڭ گۈللىنىگەي»، دەپ دۇئا قىلىپ گۈلاخماغا قاراپ يول ئاپتۇ.

گۈلاخماغا كەلگەندىن كېيىن بىر - ئىككى كۈن چۆرگىلەپتۇ - دە، ئەتىسى بازارنىڭ ئاۋات يېرىگە بېرىپ:

— مەن سۇ ساتىمەن، قايسىڭلار سۇ ئالىسىلەر، — دەپ ۋارقىراشقا باشلاپتۇ. كىشىلەر سۇ ئېلىپ قانغۇچە ئىچىپتۇ ۋە ئىچىپ بولۇپ بوۋاينى زاڭلىق قىلىپ: «سۇيۇڭ تۈزلۈق ئىكەن» دېيىشىپتۇ. ئەسلىدە بوۋاينىڭ سۈيى ناھايىتى تاتلىق ئىكەن. بوۋاي بىر ئاز تۇرغاندىن كېيىن: «يەرلىرىڭ شورلىشىپ كەتكەي» دەپ دۇئا قىلىپلا چىراغا قاراپ مېڭىپتۇ. ئۇ چىراغا كەلگەندىن كېيىن بازارنىڭ ئاۋات يېرىگە كېلىپ:

— سۇ ساتىمەن، قايسىڭلار سۇ ئالىسىلەر، — دەپ ۋارقىراپتۇ. بىراق كىشىلەر سۇ ئالماستىن: «سەن نەدىن كەلگەن دۇئانە؟ بۇ يەردە سۇ قىس بولسىمۇ سۇ ساتمايدۇ» دەپ، قاپاقتىكى سۈنى تارتىۋېلىپ ئىچىپ تۈگىتىپتۇ. بوۋاي خاپا بولۇپ: «سۇيۇڭ قىس بولغاي» دەپ دۇئا قىپتۇ. شۇنىڭدىن بېرى چىرا قۇرغاق بولۇپ قالغانمىش.

ئېيتىپ بەرگۈچى: چىرا ناھىيە چىرا يېزا ئارىش كەنتىدىن ساۋۇر مەتربەھىم
توپلىغۇچى: مەتياسىن مەتساۋۇر

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى
www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى

[تۇزگۇچىنىڭ ئىلاۋىسى] كەڭ ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئەپسانە-رىۋايەت توغرىسىدىكى چۈشەنچە-قاراشلىرىنىڭ يەنمۇ چوڭقۇرلىشىشىغا ياردىمى بۇلار دېگەن مەقسەتتە، تۆۋەندىكى نەقىل ئالاھىدە تەۋسىيە قىلىندى.

ئەپسانە ۋە رىۋايەت توغرىسىدا

«سىز ئەپسانە ۋە رىۋايەتكە قانداق قارايسىز؟ ئۇ بەزىلەرنىڭ دېگىنىدەك يالغان ياكى ئاجايىپ-غارايىپ ئويدۇرمىمۇ ياكى ئاساسى بار ئوقۇمۇ؟ شۇنداقتىمۇ كىشىلەر ئۇنى نېمە ئۈچۈن قالدۇرماي داۋاملاشتۇرىدۇ؟ ئۇ نېمىنى ئېھتىياج قىلىدۇ ۋە نېمىنى چۈشەندۇرىدۇ؟ ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر توغرىسىدا ئۇزۇندىن بېرى كىشىلەرنىڭ چۈشەنچىسىدە بىتەرەپلىمە، خاتا ئوقۇم ھۆكۈم سۈرگەچكە، ئۇنى ھەقىقەت ئاساسى بار نەرسە ياكى ھېچبولمىغاندا يېرىم ھەقىقەت دەپ ئىتىراپ قىلالمىدى.

ئەپسانە ۋە رىۋايەتنىڭ قەدىر-قىممىتىگە چۈشىنىپ يەتكەن بىر رۇس شائىرى ئۇنى «ھەقىقەتنىڭ سۇنۇق پارچىلىرىدۇر» دەپ يازدى. ئەگەر ئەپسانە سۆزىگە ئىزاھ بېرىڭ دېسەلەر، مەن مانا شۇ سۆزنى تەستىقلايمەن. چۈنكى، ھەرقانداق خىيالىي ياكى توقۇلما ئەپسانىمۇ ئەسلىدە سادىر بولغانلىقى ئېنىق بولغان مەلۇم بىر تارىخىي ۋەقە ياكى ياشاپ ئۆتكەن تارىخىي شەخسنىڭ ھاياتى بىلەن تەبىئىي ھالدا باغلىنىشلىق بولىدۇ. بابىل مۇنارىسىنىڭ قۇرۇلۇشى، نوھنىڭ توپانى ياكى سەمەرقەند شاھى زىندە مازىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەپسانە بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەربىرىنىڭ ئاساسىدا تارىخىي دەلىل-ھەقىقەت ياتقان بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ناھايىتى كۆپ قەدىمى يازمىلىرىمىز مۇنداق جۈملە بىلەن باشلانغان: «بۇ ھېكايەت گەرچە ئەپسانە تۈسىدە بولسىمۇ، ئۇلى ھەقىقەتتىن يىراق ئەمەستۇر.»

ئىنگلىز ئەدىب چېستېرتوننىڭ يازغىنىدەك: «ئەپسانە — ھەرقانداق دەللىلەردىنمۇ تارىخىراقدۇر. دەلىل يالغۇز بىر ئادەم ھەققىدە سۆز ماڭىدۇرسا ياكى ئۇ ئادەملەر قاتناشقان ۋەقە ھەققىدە مەلۇمات بەرسە، ئەپسانە يۇزلىگەن-مىڭلىغان ئادەملەرنىڭ تەقدىرى ھەققىدىكى ۋەقەلەرنى مەيدانغا چىقارغان ئادەملەر توغرىسىدا ھېكايە قىلىدۇ. دەللىلەر بەزى چاغلاردا زامانلارنىڭ ئالمىشىشى بىلەن ئۆز ماھىيەتلىرىنى ۋە ئۆز رەڭگىنى ئۆزگەرتىپ بېرىشى مۇمكىن. ئەمما ئەپسانە ئەبەدى ئۆزگەرمەس ھەقىقەت بويىچە تۇرىدۇ. تارىخ پەقەت خەلق خاتىرىلىرىنىڭ بەلگىسى بولغان ئەسىاتىرلەر (ئەپسانە ۋە رىۋايەتلەر) نىڭ ياردىمىدىكى ئۆتكەن ماھىيىتىنى، يەنى ئۇنىڭ يۇرىكىنى كەشىپ ئېتىۋالىدۇ. خاتىرىسىز ئىنسان يۇرىكى بولسا قۇرۇق ھۆججەتلەر يىغىندىسىدىن پەرق قىلمايدۇ. تارىخ — ۋاقىت ھەققىدە ئەمەس، بەلكى ۋاقىت مابەينىدە ياشىغان ئىنسانلار ھەققىدە ھېكايە قىلىشى زۆرۈر. دېمەك، ئۇ ۋاقىت ھۆججەتلىرىگە ئەمەس، ئىنسان خاتىرىسىگە سۆيۈنگەندىلا ھەقىقەتنى ئاچىدۇ. ئىنسان خاتىرىسى ئەپسانىلارغا ھەمنەپەس بولالىغاندىلا تىرىك قالالايدۇ. پەقەت ئاشۇنداق تارىخىي دەلىللەرلا ھەم تىرىك قالىدۇ، ھەم تىرىلەيدۇ. ئەپسانە بىلەن ھۆججەت (دەلىل) نىڭ ئۆزئارا باغلىنىشى ئەسلىدە ئىنسان بىلەن ۋاقىتنىڭ باغلىنىشىدۇر.»

(خۇرشىد دەۋراننىڭ «ساھىبقىران نەبىرىسى» ناملىق ئەسىرىدىن نەقىل)

مەتقاسىم ئەكرەم تەييارلىغان